

גט בהשגחת הבד"ץ:

'ענייני נישואין וגירושין' בבתי דין חרדיים פרטיים

עמיחי רדזינר*

במדינת ישראל פועלים בתי דין רבניים פרטיים (כלומר, בתי דין הפועלים מחוץ למערכת הרשמית של השיפוט הרבני) רבים, אולם רובם הגדול מתמקד בתחום המשפט האזרחי בלבד ('דיני ממונות'). מאמר זה הוא ניסיון ראשון לתאר את פעילותם של בתי דין חרדיים פרטיים בתחום דיני הגירושין, ובפרט את פעילותם של שני בתי הדין המרכזיים בתחום זה: בד"ץ העדה החרדית בירושלים ובית דינו של הרב קרליץ בבני ברק.

מסתבר שמדובר בפעילות שאינה מבוטלת מבחינה מספרית, ואשר מטבע הדברים מעוררת שאלות משפטיות קשות. המאמר עומד על ההיסטוריה של מוסדות שיפוט אלה ועל ההתייחסות אליהם מצידם של המשפט הישראלי ושל בתי הדין הרבניים הרשמיים. המאמר מנסה לעמוד על הסיבות שבעטיין פונים אזרחים (חרדים ושאינם חרדים) למוסדות בלתי מוכרים אלה, על ההצדקה העצמית של דייניהם לצורך בפעילותם ועל הדרך שבה הם מטפלים בסידור הגיטין ובנושאים הנלווים לתביעות הגירושין (למשל, חלוקת הרכוש בין בני הזוג).

המאמר עומד גם על מערכת היחסים המורכבת שבין בתי דין אלה ובין בתי הדין הרשמיים. לעיתים, מתקיים ביניהם שיתוף פעולה, אך במקרים אחרים מתקיים מתח חריף ששיאו הוא ערעור שמעלים דיינים 'פרטיים' על כשרותם של גיטין שסודרו במערכת בתי הדין הרשמית.

מבוא. א. בתי הדין הפרטיים העוסקים בדיני משפחה ומעמדם המשפטי: 1. בד"ץ העדה החרדית; 2. בית הדין של הרב קרליץ. **ב. מערכת היחסים המורכבת בין בתי הדין הפרטיים לבתי הדין הרשמיים:** 1. שיתוף פעולה בין בתי הדין הפרטיים לבתי הדין הרשמיים; 2. אתגרי בית הדין הרשמי מול בתי הדין הפרטיים. **דברי סיום.**

---

* פרופסור, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת בר-אילן. אני מבקש להודות לרב צבי יהודה בן-יעקב מבית הדין האזורי בתל-אביב, לעו"ד שמעון יעקבי מנכ"ל בתי הדין הרבניים, וכן לשני דיינים מבית הדין של הרב קרליץ שאיתם ניהלתי (בנפרד) שיחות ארוכות בתאריכים 17.3.2017, 23.3.2017. מטבע הדברים, ביקשו השניים לשמור על עילום שמם ויכונו כאן הדיין א' והדיין ב'. כמו כן, אני מודה לעורכי הדין אברהם אינדורסקי, אהרן בניסטי ואלעד קפלן וכן לעיתונאי יאיר אטינגר שסייעו גם הם במידע רב ערך על הקורה בבתי הדין הפרטיים. מובן שהאחריות לכתוב כאן עלי היא בלבד.

מבוא

דומה שרוב אזרחי ישראל מקשרים את המונח 'בד"ץ' (=בית דין צדק)¹ לתחום הכשרות. אכן, גופי כשרות רבים נקראים בשם המכיל בתוכו מונח זה, והבולט שבהם הוא 'בד"ץ העדה החרדית' שהוא כנראה הגוף הגדול ביותר בישראל הנותן כשרות למוצרי מזון, ואף למוצרי ניקיון, מחוץ לרבנות הראשית. אולם, בד"ץ זה כשמו כן הוא. מדובר בבית דין הלכתי לכל דבר ועניין, אשר גוף הכשרות שבפיקוחו הוא רק אחת ממחלקותיו. בית הדין, אשר פועל בשכונת גאולה בירושלים (ומקיים גם דיונים בבית שמש)², משמש כערכאת שיפוט לכלל הסכסוכים שבין אדם לחברו המוסדרים בחלק 'חושן משפט' שבשולחן ערוך (ובכך הוא אינו ייחודי)³, ואף עוסק בדיני משפחה (חלק 'אבן העזר'): החל בניהול לשכת רישום נישואין⁴ וכלה בפסיקת מזונות, תביעות גירושין, סידור גיטין וכדומה.

'בד"ץ העדה החרדית' (להלן: בד"ץ) אינו בית הדין הרבני הפרטי (זה המונח המשפטי שנועד להבדילו מבית הדין הרבני הרשמי הפועל מכוח חוק המדינה)⁵ היחיד שעוסק בדיני משפחה. במגזר החרדי קיים בית דין גדול עוד יותר – בית דינו של הרב נסים קרליץ בבני ברק⁶ (להלן: בד"ק) – העוסק, לצד עיסוקו המרכזי בתביעות אזרחיות, גם בדיון בדיני משפחה בכלל (לרבות תיקי ירושה), ובתיקי גירושין בפרט, כמו גם בגיורים.⁷ עם זאת, במאמר זה יוגבל הדיון בעיקר לענייני גירושין.

שני בתי הדין הללו יעמדו במוקד מאמר זה, משום שהם בתי הדין המשמעותיים ביותר העוסקים בדיני המשפחה מחוץ למערכת הממלכתית, ומעמדם הייחודי בקרב שאר בתי הדין הפרטיים מוצג גם בידי גורמים ממערכת בתי הדין הרשמיים.⁸ עם זאת, היו וישנם גורמים פרטיים

¹ צירוף זה ככינוי לבית דין הלכתי מופיע בספרות התורנית החל מראשית תקופת האחרונים. המקורות המוקדמים ביותר שמצאתי שנוקטים צירוף זה הינם מן המאה ה-16 (רלב"ח, מבי"ט, מהר"ל מפראג ואחרים).

² ועד הכשרות שע"י בד"ץ העדה החרדית **מדריך הכשרות** ס"ד 5 (התשע"ד) (להלן: **מדריך הכשרות**).
³ במדינת ישראל פועלים עשרות רבות של בתי דין לממונות העוסקים במשפט אזרחי בהסכמת הצדדים. בתי הדין משתייכים כמעט לכל המגזרים בציבור היהודי אורתודוכסי. לרשימה חלקית של בתי הדין ראו 'רשימת בתי דין' **אתר דין תורה** goo.gl/oQncVG. לדיון בהיבטים שונים של פעילות בתי הדין הפרטיים, ראו עמיחי רדזינר "בית הדין-הרבני בין בג"ץ לבד"ץ: השפעת בג"ץ על מעמדו ההלכתי של בית-הדין הרשמי" **משפט וממשל** יג 271 (2011) (להלן: רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ"); אדם חפרי וינוגרדוב "התעצמות הפלורליזם המשפטי בישראל: עלייתם של בתי-הדין ההלכתיים לדיני ממונות במגזר הציוני-דתי" **עיוני משפט** לד 47 (2011) (להלן: חפרי וינוגרדוב "התעצמות הפלורליזם המשפטי"); צבי דורות **ערכאות של תורה: היבטים חוזיים, נזיקיים ודיוניים בפסיקות בתי הדין לממונות** (עבודת גמר לתואר "מוסמך במשפטים", אוניברסיטת בר-אילן – הפקולטה למשפטים, 2015).

⁴ **מדריך הכשרות**, לעיל ה"ש 2.

⁵ בפרט חוק שיפוט בתי דין רבניים (נישואין וגירושין), התשי"ג-1953 וחוק הדיינים, התשט"ו-1955.
⁶ שמו הרשמי של בית הדין הוא 'בית דין צדק – בני ברק', אך הוא בדרך כלל קרוי על שם מייסדו ומי שעמד בראשו עד 2012, הרב שמריהו יוסף נסים קרליץ, מבכירי הפוסקים בעולם החרדי-ליטאי. (היום עומד בראש ביה"ד חתנו, הרב שריאל רוזנברג). כיום מזוהה בד"ק עם הזרם הליטאי המרכזי, זה שכפוף למרותם של הרבנים אחר לייב שטיינמן וחיים קנייבסקי [על הפילוג בציבור הליטאי, שהוקצן לאחר פטירתו של הרב אלישיב, ראו בנימין בראון "היהדות החרדית והמדינה" **כשיהדות פוגשת מדינה** 79, 255–262 (ידידה שטרן ואח' עורכים, 2015)]. זהו ביה"ד הגדול ביותר בבני ברק, וכנראה אף ביה"ד הפרטי הגדול בעולם. הוא מנהל למעלה מאלף תיקים בשנה ויש בו עשרות דיינים, חלקם עוסק באופן שוטף בתיקי משפחה ובגיורים. ראו בנימין רבינוביץ "ואלה המשפטים" **יתד נאמן – מוסף שבת קודש** 20.2.2004, 12; א' חפץ "בפרוזדור בית הדין ברחוב הרב שך" **יתד נאמן – מוסף שבת קודש** 2013.8.9, 20; אליעזר שולמן "כחוט השני שפתותיך" **משפחה** 14.4.2011, 26 (להלן: שולמן); יאיר אטינגר "הצצה נדירה לתוך אחד המוסדות הדיסקרטיים ביותר במדינה: בית הדין החרדי" **הארץ** 26.2.2010. goo.gl/kF2UN4.

⁷ עיסוקו של ביה"ד בגיור עלה לאחרונה בבג"ץ 7625/06 **רג'יובה נ' משרד הפנים** (פורסם בנבו, 31.3.2016), שם קבע הרכב מורחב כי גיוריו יוכרו לצורך מתן אזרחות על פי חוק השבות. דיון ב' אמר לי כי בשנים האחרונות בד"ק הקטין מאוד את מספר המתגיירים באמצעותו. עם זאת, עד לשנים האחרונות מדובר היה במספרים גדולים מאוד של גיורים, לפחות עשרות רבות בשנה. אני מקווה לשוב ולעסוק בעניין זה במקום אחר.

⁸ ראו למשל ערעור (גדול) 1-35-1043 (לא פורסם, 30.6.2004); שמעון יעקבי **ביטול גיור עקב חוסר כנות בקבלת המצוות** 40 (2009).

נוספים שעסקו בסידור גיטין בהיקף קטן,⁹ ולאחרונה הכריז בית דין פרטי גדול יחסית הפועל בירושלים – 'בית דין צדק ירושלים' לדיני ממונות ולבירור יוחסין¹⁰ – כי הוא מתחיל לעסוק בסידור גיטין.¹¹

בטרם נעבור לדון במוסדות הללו יש לציין עובדה חשובה: למרות קיומם של בתי הדין הפרטיים, הרי שהרוב הגדול של בני הציבור החרדי על פלגיו השונים פונה לנהל את תביעות הגירושין שלו ואת סידור הגט בבית הדין הרבני הרשמי,¹² אשר מרבית דייניו יגדירו עצמם אף הם כבשר מבשרו של הציבור החרדי.¹³ אפשר להסביר נתון זה באמצעות כמה גורמים, אך די אם נניח שהם כוללים בין היתר מתן אמון במערכת הרשמית, הכרה בכשרותה ההלכתית, והבנת יתרונות האכיפה שיש לה בהיותה מערכת מדינתית.¹⁴

המאמר הוא ניסיון ראשוני¹⁵ להציג, מטבע הדברים בצורה חלקית, את פעילותם של בתי הדין הפרטיים החרדיים בתחום דיני הגירושין. ניסיון זה מעמיד קשיים בלתי מבוטלים בפני החוקר, בפרט בשל סגירותם של מוסדות אלה, חששם של רבים מהמעורבים בהם לשתף פעולה – הן בשל אופייה האינטימי של פעולת המוסדות העוסקים בנושאי משפחה הנחשבים רגישים במיוחד גם במערכת הרשמית, הן בשל הרתיעה משיתוף פעולה עם מחקר אקדמי ביקורתי, והן בשל הבעייתיות המשפטית שעליה אעמוד בהמשך – ובעיקר משום שבניגוד לבתי הדין הרשמיים, הרי שפעילותם השיפוטית כמעט ואינה מתפרסמת בצורת פסקי דין או בצורות אחרות.¹⁶

---

⁹ ראו להלן ליד ה"ש 39, 106 וכן בה"ש 103. ביי"ד נוסף העוסק מפעם לפעם בענייני גיטין, דבר שכנראה הואץ בשנים האחרונות על רקע הפילוג במחנה הליטאי (לעיל ה"ש 6), הוא 'בדי"ץ חניכי הישיבות' של הרב מרדכי גרוס (המזוהה עם 'הפלג הירושלמי' של הרב שמואל אויערבך) בבני ברק. ראו למשל ה"ש 152 להלן וכן פסק דין בעניין כשרותו של גט שפורסם: בית הדין לענייני גיטין "ביטול גט בטענת תנאי שלא תלך לערכאות" **תל תלפיות** ס"ג ר"ה (התשס"ו). לא מיותר לציין שאחד משלושת הדיינים שחתומים על פסה"ד, הרב שלמה שאנן, כיהן באותה עת כדיין בב"ד רשמי. עוד מעניינת ההערה המופיעה מעל פסק הדין שממנה עולה כי מדובר בפרסום חריג, וביה"ד אינו נוהג לפרסם את פסיקותיו בתחום זה "מחמת סיבות שהזמן גרמא". יש להניח שהרקע לכך הוא ההבנה שיש בעייתיות משפטית בעיסוק זה של ביה"ד, וראו להלן ה"ש 50.

¹⁰ על ביה"ד, על הרב אברהם דב לוי העומד בראשו ועל הרקע לעימותים בינו לבין הרבנות הרשמית ראו רדזינר "בין בגי"ץ לבדי"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 327–353.

¹¹ פסקי דין בדיני ממונות ובבירור יוחסין מבית דין ירושלים לדיני ממונות ולבירור יוחסין יד 9 (התשע"ה).
¹² בשנים האחרונות ניכרת עלייה במספר מקרי הגירושין בציבור החרדי, ראו ענת בארט **מתח ושניות: אפיוני ההבניה החברתית של גירושין בחברה החרדית** 9–15, 74 (עבודת גמר לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת חיפה – הפקולטה למדעי הרווחה והבריאות, בית הספר לעבודה סוציאלית 2012). בתי הדין הרבניים אינם מפלחים את ציבור המתדיינים לפי השתייכות דתית, אך מן הדו"חות הסטטיסטיים של בתי הדין (ראו למשל: goo.gl/ryhtuy) ניתן ללמוד על מספרי גירושין לא מבוטלים בריכוזים חרדיים מובהקים כמו בני ברק, אלעד, ביתר עילית ומודיעין עילית. וראו גם את הנתונים המובאים אצל אהרן רבינוביץ "שיעור המתגרשים בחברה החרדית עלה בתוך עשור וחצי" **הארץ** 30.12.2017. goo.gl/jxt6ky. להלן אעמוד על מספרי הגיטין המסודרים בבתי הדין הפרטיים, ונוכל לראות שגם אם נניח שכולם מסודרים לזוגות חרדים, ואין זה כך, הרי שעדיין מדובר במספרים הנמוכים פי כמה מאלה המסודרים בבתי הדין הרשמיים.

¹³ כידוע לכול, וכפי שניתן לבדוק באופן פשוט, מינוי הדיינים מתבצע בשנים האחרונות לפי מפתח פוליטי אחיד: שליש חרדים אשכנזים (המיוצגים על ידי מפלגת יהדות התורה), שליש חרדים ספרדים (המיוצגים על ידי מפלגת ש"ס) ושליש ציונים דתיים (המיוצגים כיום על ידי הבית היהודי). לעניין זה, ראו עדותו של מנכ"ל בתי הדין הרבניים לשעבר, ח"כ אלי בן-דהן: יוסף גרינבוים "נבחרו 22 דיינים חדשים לבתי הדין: רבני 'צוהר' נשארו בחוץ" **חדדים** 10.9.2015. goo.gl/HqXxzy.

¹⁴ רדזינר "בין בגי"ץ לבדי"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 290–296.

¹⁵ דיון קצר בן פסקה אחת בדיני המשפחה בבתי הדין הפרטיים מצוי אצל Hedva Porat-Martin, *Israeli Rabbinical Courts – Aspects of a More "Responsive" Legal System*, 8 DINE ISRAEL 49, 68 (1977) (להלן: *Porat-Martin, Israeli Rabbinical Courts*).

¹⁶ עצם כתיבת פסקי דין מנומקים כדבר שבשגרה, וודאי פרסומם ברבים, הוא חידוש בעולמה של ההלכה, חידוש שנוצר במערכת בתי הדין הרשמיים כתוצאה מלחץ השלטונות בישראל ומניסיון להידמות לבתי המשפט. בכך דומים בתי הדין הפרטיים לבתי הדין המסורתיים. ראו זרח ורהפטיג "התקדים במשפט העברי" **שנתון המשפט העברי** ו-105, 116–119 (התש"ס).

פעילותם זו, מטבעה, אף יוצרת קשיים שונים והיא מביאה ליצירת מערכת קשרים מורכבת עם רשויות המדינה, ובפרט עם המוסד הרשמי הממונה על דיני המעמד האישי של יהודים, הלא הוא בית הדין הרבני הרשמי. לעניין זה, וכן לניסיון הסבר לעצם קיומם של בתי הדין הללו ולהצגת האתגרים שהם מציבים בפני מערכת השיפוט הרבנית הרשמית ייחד מאמר זה. חלקו הראשון ינסה לשרטט את פעילותם של בתי הדין הפרטיים בתחום המעמד האישי, וחלקו השני יצביע על היחס המורכב שבינם לבין המערכת הרשמית.

א. בתי הדין הפרטיים העוסקים בדיני משפחה ומעמדם המשפטי

מבחינה משפטית קיים כמובן הבדל בין סמכויות הדיון בדיני ממונות ובענייני מעמד אישי. הראשונים מוגדרים מבחינת המשפט הישראלי כנושאים שיכולים להיות נידונים בבוררות וממילא אין מניעה לדון בהם גם בבתי דין רבניים פרטיים.¹⁷ אולם האחרונים מוסדרים בחוק שקבע כי "ענייני נישואין וגירושין של יהודים בישראל אזרחי המדינה או תושביה יהיו בשיפוטם הייחודי של בתי דין רבניים".¹⁸ לכאורה מדובר כאן במערכת הממלכתית בלבד, היא מערכת בתי הדין הרשמיים שהוקמה בזמן המנדט ואשר סמכויותיה עוגנו בחוק.¹⁹ על כך יש להוסיף כי "ענייני נישואין וגירושין", לפחות במובנם הנוגע לענייני המעמד האישי, אינם ניתנים מטבעם למסירה להכרעתו של בורר (אומנם, אין מניעה שבני זוג ידונו בפני בורר בענייני הרכוש והמזונות ויגיעו בעזרתו להסכם בנושא,²¹ אך נראה שלא יוכלו לעשות זאת בענייני משמורת).²² אפשר אם כך לומר שחלוקת העבודה בין בתי הדין הרשמיים לבין אלה הפרטיים אמורה להיות חדה וברורה: בעוד "ענייני נישואין וגירושין" יכולים להיות נידונים רק בראשונים, הרי שבוררות על פי דין תורה יכולה להתקיים רק באחרונים.²³

¹⁷ אין זאת אומרת שהבד"ץ, או בתי דין פרטיים אחרים בהכרח פועלים על פי הוראות חוק הבוררות (שהרי הם כמובן לא רואים בו, או בחוק הישראלי בכלל, את מקור סמכות הדיון שלהם). מבחינת תודעתם העצמית, הדיינים, גם הרשמיים, לא רואים עצמם כבוררים, אלא כדיינים של ממש, שאינם נזקקים להסכמת הצדדים. ראו להלן ה"ש 88 וכן רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 280-281. במקרים שונים דנו בתי משפט בפסקי דין של בתי דין רבניים פרטיים שסטו מהוראות החוק, ותיקנו ואף ביטלו אותם. ראו למשל הפ"ב (מחוזי ת"א) 893/08 סגל נ' רוב (פורסם בנבו, 23.2.2010); הפ"ב (מחוזי י-ם) 16578-08-12 קהילת עדת ירושלים נ' סגל (פורסם בנבו, 4.12.2014); הפ"ב (מחוזי ת"א) 4661-06-14 כהנמן נ' מרקוביץ (פורסם בנבו, 30.8.2015).

¹⁸ ס' 1 לחוק שיפוט בתי דין רבניים.

¹⁹ ראו למשל אריאל רוזן-צבי **דיני משפחה בישראל: בין קודש לחול** 27 (1990). כן ראו "בית-דין לגירושין" בצד בתי-הדין הרבניים "הנחיות היועץ המשפטי לממשלה 6.4500 (התשנ"א).

²⁰ ראו אשר מעוז "הרבנות ובתי הדין – בין פטיש החוק לסדן ההלכה" **שנתון המשפט העברי** טז–יז 289, 333–332 (התשנ"א) (להלן: מעוז "הרבנות ובתי הדין"). עיינו בפרט במקורות הרבים הנזכרים שם בה"ש 142; פנחס שיפמן **דיני המשפחה בישראל** כרך א 37–40 (מהדורה שנייה, 1995) (להלן: שיפמן); אסף פורת "בית הדין הרבני כבורר" **קריית המשפט** ב 503, 508–510 (2002); סמדר אוטולנגי **בוררות: דין ונוהל** 160–162 (מהדורה רביעית, 2005) (להלן: אוטולנגי).

²¹ לאחרונה קבע בית המשפט העליון כי הסכם בוררות שעניינו למעשה חלוקת רכוש הוא הסכם ממון לכל דבר וככה דורש אישור ערכאה מוסמכת על פי חוק יחסי ממון. ראו בע"מ 8063/14 **פלמונית נ' פלמוני** (פורסם בנבו, 13.7.2015).

²² לכאורה אמור להיות הבדל בין מזונות אישה למזונות ילדים. האחרונים הרי נוגעים לצד ג' וככאלה יש מניעה לדון בהם בבוררות. אולם העמדה הרווחת היא שניתן לדון בהם בבוררות. ראו למשל בג"ץ 7249/11 **פלוני נ' בית הדין הרבני האזורי בתל-אביב** (פורסם בנבו, 14.12.2011). אומנם, היו בפסיקה קולות שאפשרו לדון בענייני משמורת קטינים בבוררות, אולם עמדה זו אינה מקובלת. לסיכום הוויכוח בנושא ראו תמ"ש (משפחה חיפה) 43286-10-10 **אלמונית נ' אלמוני** (פורסם בנבו, 8.12.2010). לכל העניין ראו: אוטולנגי, לעיל ה"ש 20, בעמ' 162–165. יצוין כי לאחרונה דן בנושא בית הדין הגדול ואף הוא קיבל את ההבחנה שבין משמורת לעניינים אחרים. ראו ערעור (גדול) 970523/9 (לא פורסם, 26.2.2017). כן ראו להלן ה"ש 85.

²³ כידוע, איסור ביצוע הליכי בוררות בבתי הדין הרשמיים נקבע בבג"ץ 8638/03 **אמיר נ' בית הדין הרבני הגדול בירושלים**, פ"ד סא(1) 259 (2006) (ראו רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 277–288). לאחרונה נמצאת בהליכי חקיקה הצעת חוק המיועדת להשיב להם, במגבלות שונות, את היכולת לפעול גם כבוררים. כאמור כאן, גם היא קובעת שדיני משפחה לא יידונו בהם בבוררות. ראו: הצעת חוק שיפוט בתי דין דתיים (בוררות), התשע"ה-2015, פ/1370/20.

ובכל זאת, כאמור, עוסקים בתי דין פרטיים בענייני מעמד אישי, וכפי שנראה להלן לפחות בחלק מן המקרים פעילותם זו מקבלת אישור בדיעבד מידי בתי הדין הרשמיים, ולעיתים אף מבתי המשפט, זאת אף שהמוסדות הפרטיים פועלים לכאורה שלא על פי חוק ואף מציבים בפני אלה הרשמיים אתגרים לא פשוטים. דומה שכדי לנסות ולהבין את עובדת ההכרה דה-פקטו שמעניקה המדינה למוסדות הפרטיים יש להבין קודם את סיבת קיומם ואת הצורך שהם ממלאים.

נקודת המוצא לדיון היא כמובן העובדה הפשוטה שמבחינה הלכתית טהורה פעולתו של בית דין הלכתי, לרבות בתחומי המעמד האישי והגיוור, אינה תלויה בהכרת המדינה. כך למשל שאלת כשרותם של קידושין ושל גט, כלומר השאלה האם הם משנים את מעמדו האישי של האדם המעורב בהם, תיבחן בפרמטרים הלכתיים 'פנימיים', ולא על פי שאלת מעמדן של פעולות אלה במשפט הישראלי המצפה שייעשו בצורה רשמית ומפוקחת.²⁴ במילים אחרות, שאלת המעמד האישי של יהודי בישראל נבחנת על פי מבחנים הלכתיים, גם אם אלה אינם עולים בקנה אחד עם דרישות החוק.²⁵ ברור שעובדה זו היא נתון הכרחי, אך הוא אינו מספיק כדי להסביר את סיבת קיומם של המוסדות הפרטיים. מדוע נזקק אליהם קהל לקוחותיהם ואין הוא פונה לבתי הדין הרשמיים, הפועלים גם הם לכאורה על פי אותה הלכה? אכן, המילה 'לכאורה' חשובה כאן, משום שחלק מן הטיעונים להצדקת קיומן הנפרד של מערכות שיפוט נוגע לטענות הלכתיות שמשמיעים דייני מוסדות אלה כנגד בתי הדין הרשמיים.

1. בד"ץ העדה החרדית

נתחיל במוסד הוותיק מבין השניים שעומדים במוקד המאמר: בד"ץ. למעשה, כמו 'העדה החרדית' עצמה ו'אביה' – 'ועד העיר האשכנזי' – שהוקמו כדי להתבדל מהגוף המאורגן של יהודי ירושלים ולאחר מכן של ארץ ישראל כולה, גם בד"ץ הוקם כדי להוות מוסד נגדי לבית הדין הרשמי. בית הדין הרשמי נוסד עם הקמת הרבנות הראשית על ידי השלטון המנדטורי ב-1921, והוא למעשה פיתוח של מוסד שהוקם כבר בסוף שנת 1918: בית הדין 'משרד הרבנות המאוחד לעדת ישראל בירושלים'. בראש משרד הרבנות של ירושלים הועמד מאוחר יותר הרב אברהם יצחק הכהן קוק שהפך בעקבות כך להיות גם הרב הראשי האשכנזי הראשון.²⁶ רצונה של 'העדה החרדית' להיבדל מהיישוב היהודי המאורגן, שהיה בעל אוריינטציה ציונית, וכן חוסר שביעות רצונה מרבנותו של הרב קוק, הביאו לכך שהשלטונות המנדטוריים אפשרו לחבריה שלא להשתייך לארגון 'כנסת ישראל' שפעל מכוח 'פקודת העדות הדתיות' מ-1926, וממילא גם לא להיות כפופים לסמכות השיפוט של הרבנות הראשית שהוחלה רק על חברי 'כנסת ישראל'.²⁷ לצד ההתנגדות לכפיפות לבית הדין הרשמי שנתפס כפועל מכוחו של גוף לא לגיטימי ('כנסת ישראל' וה'ועד הלאומי' שעמד בראשה) – בשל היות חלק

²⁴ ראו להלן ליד ה"ש 1300. עם זאת, ייתכן שפעולת בית הדין מכוח סמכות המדינה תהווה לכשעצמה פרמטר הלכתי שיוצג כבעל משקל, הן כיתרון (לעיל ה"ש 14) והן כחיסרון (להלן ליד ה"ש 145 ואילך).

²⁵ ניתן להוכיח נקודה פשוטה זו מכיוונים שונים. די אם נזכיר כי בישראל קיים המושג 'נישואין פרטיים', כלומר נישואין שנערכו שלא באופן רשמי, שאם נעשו ללא פגמים הלכתיים הרי הם נישואין לכל דבר (שיפמן, לעיל ה"ש 20, בעמ' 325–343), או את העובדה שנישואין תוך עבירה על חוק גיל הנישואין או על איסור ריבוי נישואין עלולה להביא להרשעה פלילית, אולם החוק הפלילי אינו אומר, ואינו יכול לומר, דבר על תוקפם של נישואין אלה, תוקף שייקבע אך ורק בבית הדין ועל פי ההלכה.

²⁶ רשמית הוקם הבד"ץ ב-1937 כאיחוד של שני בתי דין (פרושים וחסידים). לדיון תמציתי באמור כאן ראו מנחם קרן-קרץ "העדה החרדית בירושלים ויחסה למדינת ישראל, 1948-1973" **קתדרה** 161, 139, 142–144 (2016) (להלן: קרן-קרץ "העדה החרדית"). להרחבה ראו אריה מורגנשטרן **הרבנות הראשית לארץ ישראל – ייסודה וארגונה** 15–55 (התשל"ג) (להלן: מורגנשטרן); מנחם פרידמן **חברה ודת – האורתודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל: תרע"ח-תרצ"ו 1918-1936** 33–145 (1978) (להלן: פרידמן).

²⁷ קרן-קרץ "העדה החרדית", שם, בעמ' 144; מורגנשטרן, שם, בעמ' 131–155; פרידמן, שם, בעמ' 185–213.

ממנהיגיו חילוניים, ובשל העובדה שניים היו יכולות לבחור ולהיבחר לאספת הנבחרים של 'כנסת ישראל' – הרי שעלה גם הטיעון כי בתי הדין של הרבנות הראשית פועלים בניגוד להלכה המסורתית, בפרט בשל העובדה שהוקמה במערכת זו ערכאת ערעור ('בית הדין הגדול לערעורים'), ערכאה שאין לה בסיס מוצק בהלכה.²⁸

מובן שההימנעות מפנייה לבית הדין של הרבנות, הוא בית הדין הרשמי שהקימו שלטונות המנדט, חייב את חברי 'העדה החרדית' לפנות בכלל ענייניהם המשפטיים, ובפרט בענייני המעמד האישי, לבד"ץ שהקימה העדה. דוברי 'העדה החרדית' מציגים את המציאות הנוכחית כהמשכה של המציאות מתקופת המנדט. לדידם, חשיבות קיומו של הבד"ץ, כבית הדין ה'כשר' היחיד (בניגוד לבית הדין הרשמי), לא פחתה לאחר הקמת מדינת ישראל, אולי להפך²⁹ (שהרי מבחינת השקפתה הדתית של 'העדה החרדית', כידוע, מדינת ישראל גרועה בהרבה משלטון המנדט).³⁰ העובדה שמדובר בבית דין שפעל עשרות שנים לפני קום המדינה מוצגת, גם בפי גורמי שלטון ודיינים רשמיים, כבסיס לכך שגם כיום ניתנת להם אוטונומיה בתחום זה, והגיטין המסודרים בו מאושרים באופן כמעט אוטומטי בבית הדין הרבני הגדול, ולבני הזוג ניתן אישור גירושין רשמי לכל דבר.³¹ אולם חשוב להעיר שגם בתקופת המנדט לא היה לבד"ץ מעמד עצמאי, וגיטיו לא הוכרו בידי השלטונות לצורך רישום, אלא אם כן עברו אישור בידי הרבנות הראשית. התנועה החרדית 'אגודת ישראל', שעד לשנות הארבעים פעלה עם אנשי 'העדה החרדית' וייצגה אותם אל מול השלטונות,³² פעלה רבות על מנת לקבל מעמד רשמי לבד"ץ ולגיטין שסידר, אך נכשלה פעם אחר פעם.³³ זאת ועוד, אפילו ההכרה דה-פקטו שהייתה ברישום הנישואין שביצעה 'העדה החרדית' לחבריה בוטלה בידי בג"ץ בשנת 1942.³⁴

לכאורה, הקמתה של מדינת ישראל, ביטול 'כנסת ישראל' וחקיקת חוק שיפוט בתי דין רבניים (המחיל את סמכותו של בית הדין הרשמי על כל יהודי שהוא אזרח המדינה או תושב בה), הייתה אמורה לבטל לגמרי את זכות קיומו של הבד"ץ ואת ההכרה בגיטין שהוא מסדר.³⁵ אכן, כבר

²⁸ ראו עמית רדזינר "הרב עוזיאל, רבנות תל-אביב-יפו ובית הדין הגדול לערעורים: מחזה בארבע מערכות" **מחקרי משפט** כא 129, 132–137 (2004). קיומו של ביה"ד לערעורים מוצג עד היום כחיסרון בידי ראשי הבד"ץ. ראו משה שטרנבוך, שו"ת תשובות והנהגות, חלק ה, תקמא (התשס"ט).

²⁹ ראו אברהם מרדכי ברייטשטיין **כח בית דין יפה ד-ז** (התשנ"ב); חיים הלוי "יצ"ץ ופרח ישראל" **דורות – הגליון השבועי של 'העדה'** 38, 16 (28.10.2010). ראו עוד את דברי רבה של העדה החרדית בחיפה, הרב שמואל דוד מונק, שו"ת פאת שדך ח"א, שטו-שטז (התשל"ה), אשר מטיל ספק אם יש בכלל תוקף הלכתי לפסיקתו של ביה"ד הרשמי, משום שדיינו מונו על ידי השלטונות וכפופים להם. לדבריו, השלטון בארץ אף גרוע יותר מ'מלכות אומות העולם'. דבריו לגבי דיין שמינתה המלכות מתבססים על דבריו של הרמ"א בחושן משפט, ג ד.

³⁰ ראו קרן-קרץ "העדה החרדית", לעיל ה"ש 26. עיינו במיוחד בעמ' 147–151 והמקורות הרבים המצוינים שם.

³¹ בהתבסס על דואר אלקטרוני משמעון יעקבי, מנכ"ל בתי הדין (6.3.2017); אלי בן-דהן "נישואין בסתר – סכנה לקדושת החברה" **מקור ראשון** 27.5.2011; יו"ר ועדת החוקה, ח"כ ניסן סלומיאנסקי, פרוטוקול ישיבה מס' 4 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-20 (9.6.2015); מבקר המדינה דו"ח **שנת 63** 207 (2013); בית הדין הרבני הגדול "מקום הדיון (בית דין קבוע)" **שורת הדין** ז, תסא, תסב (התשס"ב); יצחק אלמליח, שו"ת אמרי משפט, ח"ג קפט (התשע"ה). כן ראו להלן ה"ש 37 וליד ה"ש 39.

³² קרן-קרץ "העדה החרדית", לעיל ה"ש 26, בעמ' 144–147.

³³ ראו למשל דבריו של מנהיג אגודת ישראל בארץ: **כתבי משה בלוי** 439 (בנימין קלוגר עורך, התשמ"ג); "רבני העדה האשכנזית בפני הוועדה" **הצפה** 17.7.1947, 2–3. בארכיון המדינה מצויות התכתבויות רבות בין אגודת ישראל ו'העדה החרדית' לשלטונות המנדט, בהן הראשונות מבקשות הכרה דומה לזו שקיבלה הרבנות הראשית. ראו למשל תיקים מ-238/8; מ-713/4. וכן ראו קימי קפלן **עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא** 132–133, 147, 171 (2017).

³⁴ E.E. Scheftelowitz, *The Jewish Law of Family and Inheritance and its Applications in Israel* 34 Palestine 23-24 (1947); Edoardo Vitta, *The Conflict of Laws in Matters of Personal Status in Palestine* 108-111 (1947).

³⁵ ראו מעוז "הרבנות ובתי הדין", לעיל ה"ש 20, בעמ' 332 ה"ש 143.

בשנת 1951 קבע בית הדין הרבני הגדול בהרכב שבו ישבו שני הרבנים הראשיים, כי לאחר הקמת המדינה אין עוד מקום לקיומו של הבד"ץ, שכל הקמתו הייתה "טעות זדונית" במטרה "לפלג את עם ישראל", וכי "הסמכות של הרבנות הראשית יציבה גם לגבי כל חברי העדה האשכנזית שהם נתינים ישראלים ואין לצמצם את סמכותם הזאת עכשיו במדינת ישראל שבה נתאחדו כל ישראל וקהלותיו".³⁶ עם זאת, המגמה המשתקפת בדברים אלה לא צלחה, והבד"ץ הצליח באמצעות מו"מ עם רשויות המדינה (שבה כלפי חוץ לא הכירה 'העדה החרדית') להגיע להסכמה כי ניתן יהיה לנהל בו תיקי גירושין וכי גיטיו יאושרו בבית הדין הרבני הרשמי.³⁷ סביר להניח, כי בבסיס ההכרה דה-פקטו הזו אכן עמדה עובדת קדמותו של הבד"ץ, כמו גם ההבנה שרבים מבין חברי 'העדה החרדית' ירגישו שלא בנוח להתגרש במוסד רשמי של המדינה, שבה הם אינם מכירים ואת קיומה הם שוללים, וממילא קהל הפונים אליו מורכב כמעט אך ורק מבני 'העדה החרדית' או מחרדים שאינם אזרחי ישראל.³⁸ גורמים אלה מייחדים את הבד"ץ של 'העדה החרדית'. ההבחנה בין בד"ץ לבין בתי דין אחרים מוצגת בדיון שערכה מועצת הרבנות הראשית ב-1982,³⁹ ובו הציג הרב עובדיה יוסף את בקשתם של חסידי בעלז⁴⁰ לאשר בבית הדין הרשמי גיטין שסודרו בבית הדין שהקימו לאחרונה. לדבריו, אליהם מצטרפים בהסכמה הרבנים שלמה גורן ושאלו ישראלים: "יש בית-דין של העדה החרדית שאושר מאז הקמת המדינה. אסור להוסיף יותר, כי אחרת כל גוף יעסוק בזה ויבקש זאת". ואכן מיידי מנוסחת החלטה הקובעת פה אחד כי "אין לאשר גיטין שלא סודרו על ידי בית הדין הרבני האזורי הקבוע בישראל".⁴¹

2. בית הדין של הרב קרליץ

2.1 סידור גיטין

³⁶ אוסף פסקי דין של הרבנות הראשית לא"י ב, 69, 71 (זרח ורהפטיג עורך, התשמ"ה). השוו עמדתו של ביה"ד בפסק דין זה לעמדתו הדומה של בית המשפט העליון במועד קרוב: בג"ץ 156/50 הדסאי נ' שר הדתות, פ"ד ה 167 (1951). שם קבע השופט זילברג (עמ' 169–179) כי השאלה "של השתייכות ליכנסת ישראל או לאגודת ישראל – חלוקה זו, בכלל, כבר אבד עליה כלח, ואין לה אחיזה עוד במציאות החדשה שלנו". על ההסתנייגות של הרבנות מן הבד"ץ עוד בתקופת המנדט, ראו למשל עמיחי רדזינר "מלחמות היהודים: עיצובו של איסור הביגמיה ליהודים בא"י המנדטורית" חוק אחד ומשפט אחד לאיש ולאשה: נשים ומשפט בתקופת המנדט 192–193 (מרגלית שילה, רות הלפרין-קדרי ואייל כתבן עורכים, 2011).

³⁷ מנחם פרוש שרשרת הדורות בתקופות הסוערות כרך ד 132 (התשס"א); קרן-קרץ "העדה החרדית", לעיל ה"ש 26, בעמ' 163–164. תיעוד של אישור מספר גיטי בד"ץ ניתן למצוא בתשובתו של דין ביה"ד הגדול אליעזר יהודה ולדינברג: שו"ת ציץ אליעזר, חלק כא, סימן מג (התשנ"ו). לפי דבריו של יעקבי, לעיל ה"ש 31, מי שמאשר את הגיטין הוא בית הדין הגדול דווקא (ולא בית הדין האזורי בירושלים). ככל הנראה, יש בכך המשך למצב ששרר עד שנת 1955, ולפיו הרבנות הראשית ובית הדין הרבני הגדול היו למעשה גוף אחד. על עניין זה ראו א' שוחטמן "הרבנות הראשית ובתי הדין הרבניים" הרבנות הראשית לישראל – שבעים שנה ליסודה 229 (א' ורהפטיג ושי"כ"ץ עורכים, התשס"ב).

³⁸ בהתבסס על דואר אלקטרוני מהדיין הרב צבי יהודה בן-יעקב (12.3.2017). על מקרה חריג שבו הופנתה אישה שאינה שייכת לעדה החרדית להתגרש בבד"ץ, ראו להלן ליד ה"ש 113. הרב בן-יעקב העמידיני על שיקול נוסף הדורש הכרה בגיטין של הבד"ץ והוא העובדה שהדרך שבה נכתבים שמות המתגרשים בגט שונה מזו שנהוגה בבתי דין אחרים. על עמדתו הייחודית של הבד"ץ בתחום זה עמד גם אב ביה"ד שלו, הרב משה שטרנבוך (לעיל ה"ש 28, בעמ' תקלד-ז). מן המפורסמות הוא שכל בעיה בכתוב השמות בגט (בחינת 'קוצו של יוד', כשם שירו של י"ל גורדון המיוחד להתקפה על עניין זה, אם כי מבוסס על טעות בהלכה) עלולה לפסול את הגט על כל המשמעויות הכרוכות בכך. ראו למשל: מיכאל בלייכר "כתיבת גט ונתינתו בראי הדורות – סקירה הלכתית" מוריה קלח, קב (התשס"ג) (להלן: בלייכר "כתיבת גט ונתינתו").

³⁹ ארכיון המדינה, תיק גל-4/43553, פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, א' מנחם-אב התשמ"ב, עמ' 3. וראו גם להלן ה"ש 51.

⁴⁰ חסידות בעלז, מן הגדולות בארץ ובעולם, הקימה בשנת 1980, בעת שחל קרע בינה לבין העדה החרדית על רקע חילוקי דעות אידיאולוגיים, בית דין בשם 'בד"ץ מחזיקי הדת', וזאת למורת רוחו של בד"ץ העדה החרדית.

⁴¹ שם. למשמעות המונח 'בית דין קבוע', ראו רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 301–304.

הדברים שבהם הסתיים הפרק הקודם מחייבים אותנו לדון בבית הדין הנוסף, והגדול הרבה יותר, שמסדר גיטין באופן קבוע: בד"ק, אשר אינו 'נהנה' מן היתרונות של בד"ץ, קרי פעילות לפני קום המדינה ודיון פנים-מגזרי בלבד. בית הדין הוקם בשנת 1968 על ידי הרב נסים קרליץ שעמד בראשו עד לשנת 2012.⁴² בית הדין עסק בסכסוכי משפחה שונים כבר בשנות השבעים,⁴³ אולם בסידור גיטין החל לעסוק רק בשנת 1995.⁴⁴ ככל הנראה, מעולם לא הייתה החלטה מסודרת בנושא, אלא שדיינים רשמיים החליטו על דעת עצמם לאשר גיטין אלה,⁴⁵ אולי מפאת הערכתם לרב קרליץ, מבכירי הפוסקים בעולם החרדי-ליטאי, ולדייניו.⁴⁶ מסתבר שבעוד אנשי בד"ץ בעלו פנו פנייה רשמית לרבנות הראשית וסורבו,⁴⁷ הרי שהמתגרשים אצל הרב קרליץ פשוט החלו להגיע אחד אחד לבקש אישור גיטין בבית הדין בתל-אביב, והרבנים הראשיים לא מנעו זאת.

מכל מקום, ברור כי בעמדה הקובעת כי אין לדון בגיטין שלא נעשו בבית הדין הרשמי (למעט אלה של בד"ץ), היה שינוי שיתכן שאף בא לידי ביטוי בשינוי קטן שחל באותן שנים בתקנות הדיון של בתי הדין הרבניים. אם בתקנות הדיון של שנת 1960 קבע סעיף קנ"ב נוהל לדיון "בבקשה לאישור גירושין שנערכו בחו"ל",⁴⁸ הרי שהגרסה של התקנות משנת 1993 מכילה בסעיף המקביל, סעיף קס"ז, גם את המילים: **"בקשה לאישור גירושין שנערכו שלא במסגרת בתי-הדין הרבניים בישראל או בבקשה לאישור גירושין שנערכו בחוץ-לארץ"**.⁴⁹

מדיניות (או חוסר מדיניות) זו, שלפיה מגיעים אלה המבקשים אישור גירושין לבית הדין האזורי בתל-אביב ומופנים לאחד הדיינים כדי שיבחן את הבקשה, יצרה מטבע הדברים חוסר אחידות בהתייחסות לגיטין מבני ברק.⁵⁰ זאת ועוד, החשש מפני העלאת טענה מצד בתי דין נוספים

⁴² ראו לעיל ה"ש 6. עוד על תולדותיו של ביה"ד ראו במאמריהם של רבינוביץ', חפץ, הכהן ושולמן הנזכרים שם.
⁴³ ראו למשל תמ"א (ת"א) 2832/82 פלוני נ' פלונית, פ"מ תשמ"ד(1) 475 (1983), העוסק במקרה משנת 1981, שבו העניינים הנלווים לגירושין סודרו בבד"ק, אולם הצדדים הופנו לסידור הגט בבד"ץ. כן ראו להלן ה"ש 122.

⁴⁴ ראו שריאל רוזנברג קונטרס פרשת המים ג (התשנ"ו) ומכתבם של דייני בד"ק, שם, בעמ' לב.
⁴⁵ דואר אלקטרוני מח"כ הרב אלי בן-דהן שהיה בתקופה זו מנכ"ל בתי הדין הרבניים (28.3.2017). השוו להלן ה"ש 175. לא הצלחתי לאתר מסמך המסביר מדוע החליטו הרבנות הראשית ובתי הדין הרשמיים לתת אישורים לגיטין של ביה"ד, לכאורה בניגוד לעמדתם הקודמת המשתקפת בהחלטת הרבנות הראשית שהובאה לעיל בסמוך. מידיעה שפורסמה בעיתון הבני ברק קול העיר (8.1.1997) אשר נשמרה בארכיון המדינה (תיק גל-47187/1), עולה כי הרב הראשי אליהו בקשי-דורון ניסה להפסיק את הנוהג של אישור הגיטין של בד"ק בביה"ד הרבני של ת"א, דבר שעורר סערה והביא למגעים בין לשכתו ובין הבד"ק. ככל הנראה, מגעים אלה צלחו.

⁴⁶ הרב קרליץ הוא דמות משמעותית ביותר בציבור החרדי-ליטאי (ראו לעיל ה"ש 6), אשר רבים מן הדיינים, גם כיום אך ביתר שאת בעבר, נמנים עמו. ראו להלן ליד ה"ש 73, 174.

⁴⁷ אם כי יש בידינו תיעוד של בקשת אישור גט של ביה"ד זה בביה"ד הגדול. ראו בתשובת הרב ולדינברג, לעיל ה"ש 37.

⁴⁸ תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בישראל – התש"ך, עמ' 26. אומנם, אפשר לטעון כי הרישא של הסעיף העוסק באישור גירושין שאין עליהם 'מעשה בית דין' מתייחס לבתי דין פרטיים, אך עדיין עצם קיומם אינו נזכר במפורש. וראו הנחיית היועץ המשפטי, לעיל ה"ש 19, הקובעת כי לא ניתן לפרש מילים אלה כמאפשרות הכרה רשמית בבתי דין פרטיים הפועלים בישראל.

⁴⁹ תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בישראל – התשנ"ג, עמ' 43. הד לחץ שהופעל על הרבנים הראשיים בתחילת שנות התשעים מצוי במכתב שמסר לי בטובו עו"ד שמעון יעקבי. במכתב מתאריך כ"ד בטבת, התשנ"א, פונים הדיינים האזוריים, הרבנים ציון בוארון (לימים דיין בביה"ד הגדול) ושלמה עמאר (לימים הרב הראשי ונשיא ביה"ד הגדול) לרב הראשי אברהם שפירא. הם מפצירים בו שלא להיענות ללחצים של 'חוגים שונים', שאת שמם אינם מפרטים, לאשר להם סידור גיטין 'פרטי'. לדבריהם, אישור לגורם אחד יגרור בקשות נוספות "והדבר ירבה מחלוקות [...] יחליש כוחם של בתי הדין ויפגום במעמדם [...] מלבד שזו פרצה למכשולים בלתי נמנעים". ייתכן שאין זה מקרה שמדובר בשני דיינים ספרדים, בעוד שבתי הדין שנגדם יצאו הם בתי דין המזוהים באופן מוחלט עם החרדיות האשכנזית (שדיינים רשמיים רבים מזוהים עימה גם כן, וראו לעיל ה"ש 46). להלן נראה כי במידה רבה התמששו חששותיהם אלה של הכותבים.

⁵⁰ הרב בן-דהן (לעיל ה"ש 45) כתב כי ניסה בתקופת כהונתו להילחם בתופעת האישורים "אך לצערי לא תמיד עלה הדבר בידי". יצוין כי המנכ"ל הנוכחי, עו"ד שמעון יעקבי, מסר לי (בהתכתבות בדואר אלקטרוני, 29.3.17) כי לפני כעשר שנים פנה בית דינו של הרב גרוס (לעיל ה"ש 9) לרב הראשי שלמה עמאר בבקשה כי

כי יש להכיר בגיטיהם כפי שמוכרים גיטיו של בד"ק הביאה להחלטה של מועצת הרבנות הראשית בשנת 2011 ולפיה אין להכיר בגיטין של בתי הדין הפרטיים כולם, למעט הבד"ץ.⁵¹ נראה כי בעקבות כך החליטו בשנת 2012 נשיא בית הדין הגדול הרב שלמה עמאר, ומנכ"ל בתי הדין הרבניים הרב שלמה דיכובסקי על שינוי מדיניות. מאז ואילך מופנים כל המבקשים להרכב אחד ויחיד, בראשותו של הרב צבי יהודה בן-יעקב בבית הדין של תל-אביב. זאת ועוד, המדיניות שנקבעה היא שאין יותר מהלך של אישור גיטין שסודרו מחוץ לבית הדין הרשמי, אלא הזוג יידרש לסדר באמצעות ההרכב גט נוסף. דרישה זו מופעלת בכל מקרה, למעט חריגים מועטים ביותר (למשל, במקרה שבו יש חשש שדרישת הגט הנוסף תוביל לסרבנות קשה של הבעל או לבריחתו).⁵² בכך כמוכן נוצרה הבחנה בין הדרך שבה מתייחסת המערכת הרשמית לגיטי הבד"ץ ובין הדרך שבה היא מתייחסת לגיטי בד"ק (ולבתי דין פרטיים אחרים שאולי ירצו לעסוק בסידור גיטין).⁵³

ישנו הבדל משמעותי נוסף בין שני בתי הדין הפרטיים, וייתכן שגם הוא השפיע על ההתייחסות השונה של המערכת הרשמית אליהם. מספר המתגרשים בבד"ץ הוא קטן יחסית, ככל הנראה, כעשרים גיטין בשנה, וכמעט כולם, כאמור, מסודרים לזוגות מהמגזר החרדי הקיצוני.⁵⁴ לעומת זאת, בבד"ק מסודרים כ-150 גיטין בשנה, מרביתם לבני הציבור החרדי-ליטאי, אך רבים מהם, גם אם מדובר במיעוט מכלל הגיטין, לזוגות שאינם חרדים כלל ואשר מסיבות שונות בחרו להתגרש שלא בבית הדין הרשמי (לרוב, בשל העובדה שנישאו כהלכה באופן פרטי מסיבות כלכליות

גיטיו יאושרו כמו אלה של בד"ק, אולם הרב סירב וטענתו הייתה שההכרה בגיטי הבד"ק נוצרה לפני תקופתו ולכן הוא לא יבטלה, אבל הוא לא יאשר הכרה בבתי דין נוספים (ראו גם עמדתו בה"ש הקודמת).⁵¹ פרוטוקול ישיבת מועצת הרבנות הראשית, מיום כ"ז טבת התשע"א (3.1.2011) (עותק שמור ביד). מעניין שבעוד עמדתו של הרב הראשי האשכנזי יונה מצגר הייתה שיש לתת לבד"ק מעמד כשל הבד"ץ, עמדתו של עמיתו הספרדי הרב שלמה עמאר הייתה שונה, והיא זו שהתקבלה בסופו של דבר. לדבריו, לבד"ץ יש מעמד ייחודי בשל עובדת פעילותו טרם קום המדינה, אולם לדעתו לא היה נכון לתת הכרה דומה לבד"ק, אלא שלמרות התנגדותו זו החליט הרב הראשי שיהיה בשנות התשעים (הוא לא נוקב בשמו) להכיר בגיטיו של בד"ק.

⁵² יעקבי, לעיל ה"ש 31; בן-יעקב, לעיל ה"ש 38. מדיניות זו לא פורסמה ברבים, והפונה לאתר בתי הדין הרשמיים יכול להבין שאין מניעה עקרונית לקבל אישור גירושין על סמך הגט שסודר בב"ד לא רשמי. ראו goo.gl/qe643j בעמ' 15. עם זאת, לאחרונה פורסם באתר חרדי מקרה שבו בית הדין הרבני בפ"ת סירב לרשום לנישואין אישה שהתגרשה בבד"ק, והפנה אותה לפתיחת תיק גירושין בביה"ד בת"א. ראו: מוטי פוקס "ביה"ד הרבני לא מכיר בנישואין וגירושין בבית דינו של רבי ניסים קרליץ" כל הזמן 31.10.2017. goo.gl/RvKxQQ. פסק דינו של ביה"ד בפ"ת מן ה-30.10.2107 מצורף לכתבה זו.

⁵³ ניתן לשער שמעבר לרצון לקבוע אחידות ביחס לגיטין 'מבחוץ' יש בדרישה החדשה עוד שלושה יתרונות מבחינתה של המערכת הרשמית. האחד הוא האיתנות למי שאולי שוקל לפתוח מערכת חדשה לסידור גיטין (בין במגזר החרדי או בין במגזר הדתי הלאומי שאינו אוהד את בתי הדין הרשמיים. ראו לעיל ה"ש 11 ולהלן ה"ש 179) שגם אם יעשה זאת, הרי שהמתגרשים אצלו יאלצו לסדר גט נוסף במערכת הרשמית אם ירצו בהכרה רשמית, וההליך הקל יחסית של אישור בדיעבד לגט שכבר סודר כבר אינו בתוקף (וראו לעיל ה"ש 50, ולהלן ליד ה"ש 104). השני הוא האמירה המשתמעת מההליך החדש ולפיה מי שמטיל ספק בכשרותם של הגיטין הרשמיים וסבור כי יש להחמיר ולסדר גט נוסף (ראו בהרחבה להלן ליד ה"ש 136 ואילך) יזכה ליחס מקביל מן המערכת הרשמית. השלישי הוא איתנות לזוג הסבור שהליך סידור הגט שלו יהיה מהיר יותר בבית הדין הפרטי ולכן כדאי יהיה לפנות אליו ולקבל בדיעבד אישור, כי מדובר בפעולה שלא תועיל בהכרח.⁵⁴ אומנם, ככל הנראה, דייני הבד"ץ לא יסרבו לסדר גט גם למי שאינו מתייך לעדה החרדית; [ראו להלן ליד ה"ש 113, וכן ראו בתחקיר של אריאלה שטרנבך "נישואים פרטיים בהשגחת הבד"ץ" Ynet 6.3.2016 goo.gl/ocRJKA (להלן: שטרנבך), שממנו עולה שהם מצהירים על נכונותם לגרש כל אחד], אולם בפועל הליכי סידור שם יקרים וארוכים מאוד, בשל חומרות הלכתיות שונות, ולמיטב הבנתי כמעט ואין אליהם פונים 'מבחוץ'. עוד יש להעיר כי הנתונים על מספרי אישורי הגיטין שבדו"חות בתי הדין המתפרסמים באתר בתי הדין (בשנים 2012-2015 מופיעים בין 250 ל-300 אישורים בשנה), אינם יכולים לסייע לנו משום שרובם המוחלט הוא אישורי גיטין שסודרו בחו"ל, ומשום שבמערכת בתי הדין אין פילוח פנימי בין אישורים שניתנו לגיטי חו"ל ולגיטין שסודרו בארץ [בהתבסס על דואר אלקטרוני מעו"ד שמעון יעקבי (16.3.2017)].

או אחרות, וגם בעת גירושיהם אינם רוצים ליידע את הרשויות על כך שהיו נשואים).⁵⁵ להלן אעסוק בבעיות שעלולות להיווצר ממצאות זז.

2.1.1. מניעה של בית הדין ושל הפונים אליו

מדוע זה עוסק בד"ק בסידור גיטין, דבר שכאמור אינו בסמכותו החוקית? דומה שמשפט המדינה אינו מהווה גורם משמעותי בידי דייניו (ולהלן נראה שגם אין כנגדם הרתעה משפטית של ממש), ועל כן יש לחפש את הצידוקים ההלכתיים והקהילתיים לפעולתו בנושא. יש להניח כי הוא נותן מענה לציבור חרדי הסבור שיש עניין לסדר את גיטיו שלא במערכת הרשמית (מעבר לאותם זוגות הפונים אליו כאמור משיקולים אחרים). אני מבקש להעלות כאן כמה הסברים ראשוניים⁵⁶ שאינם סותרים זה את זה וסביר שחלקם מתקיימים זה לצד זה בקרב הדיינים והזוגות הבאים בפניהם להתגרש. **אין ספק שחלקם נכונים גם כלפי הבד"ץ**, ששיקול מרכזי לפעולתו, חוסר ההכרה במדינה ומוסדותיה לרבות בתי הדין שלה, כבר הוצג לעיל.

ראשית, יש להניח כי סידור הגיטין חשוב לבתי דין שונים מבחינת תודעתם העצמית כבית דין 'שלם'. בעבר עמדתי על כך שקביעתו של בג"ץ⁵⁷ כי בתי הדין הרשמיים לא יוכלו לעסוק בבורריות אזרחיות, נתפסה בעיני דיינים רשמיים רבים כפגיעה הקשה ביותר שפגע בית המשפט בבתי הדין הרבניים. זאת משום שגם אם מספר התיקים בדיני ממונות שבהם דנו היה מצומצם ביותר בהיקפו, עדיין הייתה זו למעשה הקביעה המפורשת הראשונה של מערכת המשפט הישראלית שבתי הדין הרבניים שלה משוללים יכולת לדון בתחום המרכזי שבו דנו בתי דין הלכתיים לאורך הדורות. בכך הם הפכו לבתי דין שמרחב השיפוט שלהם מצומצם בהרבה מזה של בתי הדין הקלאסיים, לפחות כפי שהדיינים דהיום תופסים אותם, וממילא קטע המשפט הישראלי את הרצף ההיסטורי של בתי הדין שאליו בתי הדין הרשמיים רוצים להשתייך.⁵⁸ נראה כי ניתן להסביר באופן דומה את השקפתו של בד"ק ואת החלטתו להיכנס לתחום סידור הגיטין. מדובר כאמור בבית הדין המשמעותי והגדול ביותר בעולם החרדי ואולי בכלל העולם היהודי,⁵⁹ וככזה הוא אינו מעוניין להגביל עצמו לעיסוק בדיני ממונות. מובן שהדבר גם מהווה הצהרה על מעמדו של בית הדין בעולם החרדי, וזו אחת הסיבות לכך שגם בתי דין חרדיים נוספים מעוניינים להיכנס לתחום הגיטין.⁶⁰

שנית, דייני בד"ק שאיתם שוחחתי נזהרו מלטעון לחוסר כשרותם של הגיטין בבתי הדין הרשמיים, אך הדגישו כי במובנים שונים הגיטין שלהם מהודרים יותר. מדבריהם עולה שישנם גם אנשים שהתגרשו בבית הדין הרשמי ופונים אליהם לסידור גט נוסף מחשש שהגט הראשון אינו כשר

⁵⁵ בהתבסס על שיחה עם דיין ב'. כן ראו יאיר אטינגר "חופה עוקפת רבנות" **הארץ** 21.10.2011. goo.gl/Dfk3MG. אכן, נראה שיש מקרים בודדים של אנשים שבחרו לפנות לביה"ד הפרטי משיקולים אידיאולוגיים של התנגדות למוסד הרבנות הרשמי. ראו גם להלן ליד ה"ש 113.

⁵⁶ ייתכן שניתן ללמוד דבר מה מדו"ח מבקר המדינה (לעיל ה"ש 31) שעסק בקיומן של לשכות רישום נישואין חרדיות 'פרטיות' בירושלים ובבני ברק (כלומר לשכות של ארגונים כאלה ואחרים הממלאות את תפקידן של הלשכות הרשמיות של המועצות הדתיות), ומנה את הצידוקים שניתנו לכך, ביניהם: "הצורך להתחשב בצרכים וברגישות של אוכלוסיות חרדיות לנושא הצניעות של קהל הפונים", וחוסר אמון של תושבים בבני ברק במועצה הדתית הרשמית ששורשי בקרע שהתקיים בין חלק מן התושבים לבין רב העיר. הנימוק השני מלמד אולי על חוסר ההערכה של חלק מהאוכלוסייה החרדית לנושאי תפקידים תורניים רשמיים, דבר שיעלה להלן לגבי חלק מהדיינים.

⁵⁷ לעיל ה"ש 23.

⁵⁸ ראו רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3. כן ראו ערעור (גדול) 1-24-5305 (לא פורסם, 14.5.2006) המעלה מפורשות את הטיעון הזה. כפי שמראה המאמר הנ"ל, בתי דין חרדיים פרטיים אכן השתמשו בבג"ץ **אמיר** כבסיס לטיעון שבתי הדין הרשמיים אכן אינם בתי דין 'אמיתיים'.

⁵⁹ לעיל ה"ש 6.

⁶⁰ לעיל ליד ה"ש 9.

דיו. ניתן אולי להשוות זאת לטענה החרדית הידועה שלפיה רמת כשרותם של מוצרי המזון בהשגחת הבד"צים, מהודרת מזו של הרבנות הרשמית.⁶¹ אכן, ההליך הרגיש מאוד של סידור הגט ארוך משמעותית בבד"ק ובבד"ץ מאשר בבית הדין הרשמי, שמטבע הדברים נדרש לסדר מספר רב הרבה יותר של גיטין.⁶² זאת ועוד, למי שמעוניין להחמיר על עצמו, מאפשר בד"ק סידור של שני גיטין זה אחר זה (בעיקר במקרה שבו יש מחלוקת לגבי צורת הכתיב של שמות בני הזוג, והם רוצים לצאת ידי חובת כל השיטות).⁶³ לא ניתן לבקש זאת בבית הדין הרשמי, אלא אם כן מדובר במקרה יוצא דופן.⁶⁴

בצורה חריפה הרבה יותר מציג את הדברים הרב אברהם דב לוין, כשהוא נזקק להציג את הסיבות שהניעו את בית דינו – 'בית דין צדק ירושלים לדיני ממונות ולבירור יוחסין'⁶⁵ – להתחיל ולעסוק בסידור הגט:

והנה בשנים אלו חל חיזוק ותיקון רב בין שדרות חוגי החרדים המהדרין והמדקדקין במצוות, להדר ולערוך גיטין וגירושין בבתי הדין שמקפידים על כשרות הגט ולא מזלזלים בדברים תמורים שסופם להרבות חלילה ממזרים בישראל [...] מרוב לחץ התיקים המרובים הממתיינים בבתי הדין הכלליים משנים בדברים עקרוניים ויסודיים בטיב הגיטין (רבנים ודיינים שהיו נוכחים בעצמם בבתי הדין הכלליים בעת עריכת גיטין שם לאחרונה, מעידים בצער שגם בדינים התלויים בכתיבה עצמה אין מקפידים שם תמיד לקיים את ההלכה המפורשת דלכתחילה ובוודאי לא מדקדקין להקפיד על כשרות העדים כדבעי [=כפי שצריך] לעדות כזו).⁶⁶

סיבה משמעותית נוספת המביאה אנשים לבתי הדין הפרטיים, בפרט בנושא הרגיש והחמור של סידור גיטין, נוגעת לזהות דייניהם.⁶⁷ מעבר להזדהות הקהילתית הפשוטה שקיימת מן הסתם לחלק מהמתדיינים מן הקהל החרדי-אשכנזי-ליטאי עם בית הדין שהוא המזוהה ביותר עם קהלם זה,⁶⁸ הרי שהבחירה בבד"ק מלווה גם בשיקולי זהות הדיינים, שגם אם ללא ספק הם בעלי משמעות פוליטית בתוך המגזר הדתי והחרדי, הרי שבעיני חלק מן הפונים הם גם בעלי משקל הלכתי של ממש. אפרט: יש לזכור כי אחד ההבדלים הבולטים בין בד"ק ובין בית הדין הרשמי נעוץ בעובדה כי אוכלוסיית הדיינים בראשון היא הומוגנית למדי – הם משתייכים לאותו מגזר חרדי-אשכנזי-

⁶¹ ראו להלן ה"ש שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.

⁶² בלייכר "כתיבת גט ונתינתו" (לעיל ה"ש 38, בעמ' קח), כותב כי ריבוי המתגרשים מאלץ את ביה"ד לסדר גט בזמן של פחות משעה במוצא, זמן קצר בהרבה מזה שהיה מקובל בעבר. שני הדיינים שעומדים שוחחתי הדגישו כי הליך סידור הגט ארוך בהרבה (והוא ארוך הרבה יותר בבד"ץ), ובזה מודים גם דיינים רשמיים שעומדים שוחחתי.

⁶³ ראו שו"ע ורמ"א, אבן-העזר קכט יח-יט; בלייכר, שם, בעמ' קד.

⁶⁴ ראו למשל דבריו של אב"ד הרשמי בירושלים לשעבר: עזרא בצרי דיני אישות ח"ב שח (התשע"ג).

⁶⁵ ראו לעיל ה"ש 10.

⁶⁶ לעיל ה"ש 11.

⁶⁷ את הרעיון המופיע כאן ליבנתי בשיחתי עם הדיין א' שחידד לי כמה נקודות המופיעות בטיעון.

⁶⁸ ולא מקרה הוא שביה"ד זוכה שוב ושוב לכתבות תדמית אוהדות בעיתון המזוהה עם קהל זה: יתד נאמן (לעיל ה"ש 6), ובכתבות אלה מדורבנים בני הקהילה לפנות אליו, אם כי באופן מפורש מתייחסים הכותבים רק לעניינים אזרחיים. בית הדין ממשיך למעשה את בית הדין המסורתי, שבאופן מובן מאליו שיקף ברוב הדורות את מסורת הקהילה שאליה היה שייך. ההבחנה בין מסורות עדתיות שונות שהתקיימה בכל תחומי ההלכה, התקיימה כמובן גם במקורות הפסיקה של בתי הדין. גם בארץ ישראל התקיימו עוד במאה העשרים בתי דין עדתיים שונים, ולמעט במקרים חריגים, פנו אנשים לבית הדין של עדתם. אפילו בתוך העולם האשכנזי התקיימו בתי דין נפרדים לחסידים ולמתנגדים ('פרושים') וודאי שבעולם הלא-אשכנזי התקיימו בתי דין נפרדים לבני עדות שונות: ס"טים, מערביים, תימנים וכו'. ראו למשל מורגנטרן, לעיל ה"ש 26, בעמ' 18–22; Amihai Radzyner, *Jewish Law in Pre-State Palestine, in THE CAMBRIDGE COMPANION TO JUDAISM AND LAW* 317, 322–323 (Christine Hayes ed., 2017).

ליטאי, הם כולם בוגרי המוסדות המובילים בעולם הישיבות הליטאיות, והם כפופים לאותם 'גדולי הדור' – בעוד שהשני מאופיין בהטרוגניות של הדיינים, אשר בחירתם על פי מפתח ייצוג של מגזרים שונים הפכה לכלל כמעט מקודש.⁶⁹ זאת ועוד, מטבע הדברים בבית הדין הרשמי, כמו בבית המשפט, בעל דין אינו יכול לבחור את הדיינים שבפניהם יידון עניינו או יסודר גיטו, והוא עלול למצוא עצמו מול דיינים שהוא חש שאינם מייצגים את מסורתו ההלכתית ואינם כפופים לגדולי התורה שלו, אשר מבחינתו, כמובן, מהווים סמכות מחייבת יותר מאשר פוסקים ספרדים או ציונים-דתיים, שעמם מזוהים חלק מן הדיינים הרשמיים.⁷⁰ אין ספק שבקרב חלקים מן הציבור הליטאי ישנה הסתייגות מן העובדה שדיינים לא-אשכנזים⁷¹ או דיינים מן הציונות הדתית⁷² יסדרו להם גיטין. חשוב לעמוד על הנתון הבא, היכול לתרום להבנת עלייתו של בד"ק בתוך הציבור שבו הוא פועל. בשנת 1971 תפסו אשכנזים בוגרי ישיבות ליטאיות מובילות את הרוב המוחלט של משרות הדיינות הרשמית.⁷³ אחוז זה הלך והצטמצם עם השנים, בעיקר בשל פעילותם של הרב עובדיה יוסף ומפלגת ש"ס מצד אחד, ובשל עלייתם של כוללי דיינות ציוניים שבוגריהם הועמדו למינוי על ידי מפלגות הציונות הדתית מצד שני.⁷⁴

אין ספק כי התחושה בציבור הליטאי ולפיה מרבית הדיינים בבתי הדין הרשמיים כבר אינם 'משלנו' פעלה גם היא את פעולתה והרימה את קרנו של בד"ק. יצוין כי ייתכן שמדובר בהבשלה של מהלך שזרעו נזרעו עוד בתחילת שנות השבעים, עם מינויו של הרב שלמה גורן לרב ראשי. פסיקותיו של הרב גורן, ובמיוחד זו שבפרשת היתר הממזרות של 'האח והאחות', הובילו לביקורת חריפה בציבור החרדי על מוסד הרבנות אשר נטען כי הוא מכופף את ההלכה בפני לחצים פוליטיים, ואף

⁶⁹ לעיל ה"ש 13.

⁷⁰ את העימותים בין הדיינים הרשמיים עצמם על השאלה מי הם 'הגדולים' המחייבים, ועד כמה בכלל מחויב דין לגדולי התורה שאינם בעלי מעמד רשמי, ניתן למצוא בפסקי הדין עצמם. ראו למשל מה שאירע בפרשה הידועה שבה שלל הרב שרמן את יהדותה של אישה שהתגיירה, וזאת בין היתר משום שהדיינים שבפניהם התגיירה אינם מצייתים לדעתו לגדולי התורה שאליהם הוא מציג עצמו כמחויב [ערעור (גדול) 1-64-5489 (לא פורסם, 10.2.2008)]. למקורות ולדיון בעניין זה ראו נתנאל פישר **אתגר הגיור בישראל: ניתוח מדיניות והמלצות** 35–36, 90–92, 100–101 (2015). כדי 'להחזיר' לאחת הנשים שגיוורה בוטל את יהדותה, העביר הרב הראשי עמאר את התיק להרכב של דיינים ספרדים, שאכן קבעו שגיוורה תקף [תיק (ת"א) 369472/1, הנזכר ברשימות הדין והדיין 26, 5–6 (2011)], אך העומד בראש ההרכב, הרב נסים בן שמעון אף עומד על שורש העניין: "כמה מצער הדבר שהגענו למצב לא רק שזה פוסל דיינו של זה, אלא זה פוסל דינו של זה. כאשר ת"ח – רב-ראש ישיבה גאון-גדול הדור שאינו הולך ב'תלם' אינו פוסק כמו הרב שהחליטו שהוא הוא הפוסק ואין עוד מלבדו, אינו נקרא רב אינו פוסק כל פסקיו בטלים לא רק הגיורים שמגייר [...] בכל הדורות כולם ידעו לכבד זה את זה ולא נמנעו להנשא זל"ז גם כאשר המחלוקת בעניני עריות לא פסלו זה את זה, בגלל שפוסק לא כמו הרב שלי, מהעדה שלי, מה'זרם' אליו אני משתייך".

⁷¹ הדברים נאמרו לי מפורשות על ידי הדיין א'. ההסתייגות מסידור גיטין של דין מעדה אחת עבור בן עדה אחרת אינה חדשה, והיא נעוצה בעיקר ברגישות ובהקפדה על כתיב השמות, אשר יכול להיות שונה במסורות עדתיות שונות (ראו בלייכר "כתיבת גט ונתנתו", לעיל ה"ש 38, בעמ' קה). טענה דומה הועלתה גם מהכיוון השני בידי הרב עובדיה יוסף, אשר טען כי תיתכנה בעיות בגיטין שמסודרים עבור זוגות ספרדים בידי דיינים אשכנזים, וזו אחת הסיבות שבעטיין פעל למינוי דיינים ספרדים. ראו בנימין לאו **ממרן עד מרן: משנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף** 73–76 (2005) (להלן: לאו).

⁷² דיינים מן הציונות הדתית מזוהים לעיתים, ובמקרים רבים שלא בצדק, עם עמדות הלכתיות מקלות ולכן גם כדיינים לא ראויים בעיני חלק מן הציבור החרדי. על כן נציגו הפוליטים עושים מאמצים ניכרים להקטין את מספרם. ראו למשל, דברי חה"כ משה גפני, המדבר על הצלחתו ב"מניעת בחירת דיינים שלא ראויים", כשברור מן ההקשר למי הכוונה, אצל איתי גדיס "נבחרו תשעה דיינים לבית הדין הגדול – מי המנצח?" **קול חי** 12.7.2016 goo.gl/XeLiFw.

⁷³ ראו **שנתון הממשלה התשל"א** 112–113. ראו ניתוח אצל זאב פלק **תביעת גירושין מצד האשה בדיני ישראל** 78 (תשל"ג). ראו גם לאו, לעיל ה"ש 71, בעמ' 103.

⁷⁴ לאו, שם בעמ' 150; חפרי וינוגרדוב "התעצמות הפלורליזם המשפטי", לעיל ה"ש 3, בעמ' 61. כיום קרוב לשליש מן הדיינים המכהנים מוגדרים כציונים-דתיים. על כך, על השניו הדרמטי שאירע בשני העשורים האחרונים, על האידיאולוגיה הציונית הגלויה של בתי המדרש המכשירים דיינים אלה ועל הפוליטיזציה המלווה את מינוי הדיינים ראו דביר עמר "נכנסים לשורת הדין" **בשבע** 7.9.2017 goo.gl/obQZre. בשאלה אם אכן ניתן לזהות בבתי הדין פסיקה המייחדת דיינים ממגזרים מסוימים אני מקווה לעסוק במחקר אחר.

לפרישתו של הרב אלישיב מבית הדין הרבני הגדול.⁷⁵ בעקבות פרשה זו ואחרות, כתב הרב שאול חיים קרליץ, ממנהיגי הציבור הליטאי ובן-דודו של הרב נסים קרליץ, את הדברים הבאים המלמדים על הסכנה שבדור חדש של דיינים שהשקפותיהם אינן תואמות לאלה של גדולי ישראל:

שאלת שמוש בדיינות הכפופה למדינה החילונית אינה חדשה, אולם היא החריפה לאחרונה עם התמנותו של ראביי רפורמי המסלף ומזייף את ההלכה לכהונת "רב ראשי" של המדינה [...] עד היום נתנה האפשרות בידי דיינים יראי שמים בעלי אופי חזק לשמור במדה מסוימת על עצמאותם, כי הלחצים באו רק מבחוץ מצד החילונים היום עיקר הסכנה נובעת מבפנים מטעם הראביי מתיר האיסורים [...] ואם אמנם לא יוכל לסלק דיינים ותיקים בהתאם למאווי, אולם אברכים המתעתדים לשמש כדיינים חייבים לדעת מראש שהינם נכנסים לגוב אריות והתנאי העיקרי לעמוד במבחן ולהשיג כושר, הוא לא למדנותם ויראתם הקודמת לחכמתם, אלא נכונותם להחניף להתרפס למי שכל גדולי ישראל אסרו את הוראותיו והשקפותיו הן נגועות במינות ודעותיו כוזבות.⁷⁶

נקודה אחרונה. במאמר אחר כותב הרב שאול חיים קרליץ על הצורך להתרחק מן הרבנות הראשית בשל כפיפותה לרשויות, דבר השולל ממנה מעמד הלכתי. ובלשונו: ⁷⁷ "שהסמכות בדת ודין משוללת ממוסדות כאלו הכפופים לרשות". בעבר כבר נידון בהרחבה הטיעון של בתי הדין הפרטיים ולפיו הם עדיפים על פני בית הדין הרשמי בכך שאין הם פועלים מכוח חוקי המדינה⁷⁸ ודייניה אינם ממונים על ידיה.⁷⁹ כך, אחד הדיינים שכינה בעבר בבית דין פרטי בירושלים האריך לטעון שיש בעיה הלכתית בכך שהדיינים הרשמיים ממונים למעשה על ידי ועדה המכילה נציגים חילוניים שאינם מאמינים בהלכה ואשר אי-אפשר לסמוך עליהם כי ימנו דיינים ראויים.⁸⁰ הוא מציין כי בד"ק ודאי אינו פחות במעמדו ההלכתי מבית הדין הרשמי, להפך. לדידו יש לחזור לשיטה המסורתית ולפיה רבני העיר ימנו את הדיינים בקהילתם.⁸¹ אין ספק כי גם זו סיבה שבעטייה ישנם בציבור הליטאי אנשים המעדיפים את בד"ק הפועל מכוח סמכותם של גדולי ישראל' ואשר דיינו מתמנים על ידי ראשי בית הדין,⁸² על פני בית דין שבמינוי דיינו מעורבים פוליטיקאים, עורכי דין ואפילו רבנים

⁷⁵ ראו למשל אברהם (רמי) ריינר "קווים ראשוניים לדרכו ההלכתית של הרב יוסף שלום אלישיב" **נטועים** יז 73, 95–97 (התשע"א); איתם הנקין "זיה פאליטיק, לא הלכה" – הרב שלמה גורן, פרשת 'האח והאחות' והרב יוסף אליהו הענקין" **אסיף** א 329 (התשע"ד).

⁷⁶ ראו חיים שאול קרליץ **אחת שאלתי: חידויות ומאמרי השקפה** ע-עא (התשס"ב). מדובר במאמר שהתפרסם לראשונה ב-1973.

⁷⁷ שם, בעמ' ע.

⁷⁸ למגבלות שמטיל המשפט הישראלי על ביה"ד הרשמי ייתכן שיש גם משמעות הלכתית לטובת בתי הדין הפרטיים. ראו להלן ה"ש 88.

⁷⁹ טיעון זה התפתח בין היתר כנגד טיעונם של בתי הדין הרשמיים שדווקא בשל מינויים על ידי ועדה המייצגת ציבור רחב במדינה ('הוועדה למינוי דיינים'), הם עדיפים על פני בתי הדין הפרטיים. ראו רדזינר "בין בגיץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 335–345.

⁸⁰ אליהו שלזינגר "תוקפם ההלכתי של בתי דין רבניים הפועלים מכוח חוקי המדינה" **תורה שבעל פה** מה, קסה, קעג-קעה (התשס"ו). כדוגמה לטיעונו הוא מביא מידע שהגיע לאוזניו ולפיו חלק מחברי הוועדה שואלים את המועמד לדיינות אם שירת בצבא, "כאילו שירות בצבא הוא תנאי להיותו מתאים לכהן במשרה נכבדה זו" (שם, בעמ' קסח).

⁸¹ שם, בעמ' קעה.

⁸² ראו **יתד נאמן ומשפחה**, לעיל ה"ש 6.

ודיינים שאינם בהכרח מוערכים בכלל הציבור החרדי. דברים דומים על מעמדו של בית הדין הרשמי כתבו גם ראשי הבד"ץ של 'העדה החרדית'.⁸³

ניתן לסכם ולומר כי סידור הגיטין בבד"ץ נובע מכמה גורמים, הלכתיים ופוליטיים (אם כי כאמור, מה שנחזה בעיני אחד כגורם פוליטי-מוסדי, יכול ויוצג בעיני אחר כגורם בעל משקל הלכתי). בהמשך אדון בביקורת חריפה נוספת על גיטין המסודרים בבית הדין הרשמי, הנובעת מפעולתו על פי חוק וסמכויות האכיפה שיש לו, שלדידם של חלק מדייני הבד"ץ והבד"ץ עלולים ליצור 'גט מעושה'. אציין כי איני יודע אם יש קשר ממשי בין העובדה שבד"ץ החל את פעולתו בשנת 1995, ובין העובדה שזו השנה שבה נחקק החוק המאפשר לבית הדין הרשמי להטיל סנקציות רחבות ומגוונות על סרבני גט.⁸⁴ מכל מקום, סמליות מעניינת ודאי יש כאן.

2.2 עיסוק בנושאים הנלווים לגירושין

בד"ץ, כמו גם הבד"ץ,⁸⁵ עוסק לא רק בסידור הגט, אלא גם בדיונים המקדימים אותו במקרים שבהם בני הזוג לא הגיעו בעצמם להסכם גירושין. דיונים אלה כוללים את סוגיות המזוונות, הרכוש, הכתובה ומשמורת הילדים. בנושאים אלה, למעט האחרון, אין מניעה כאמור להתייחס לבית הדין כאל בורר ולקבל את פסיקותיו גם מבחינת המשפט הישראלי.⁸⁶ ודוק, מעמד הבורר שמעניק לו בתנאים ידועים המשפט הישראלי, אינו אומר שכך בית הדין רואה עצמו. אין ספק שהוא מתייחס לעצמו כאל מוסד שיפוט הלכתי, ולא כאל מוסד של בורות,⁸⁷ ולדבר זה יכולות להיות השלכות במקרים שבהם הוא מחייב צדדים להופיע בפניו, כמובן בניגוד להוראות המשפט הישראלי שאינו מכיר בסמכות כזו.⁸⁸

⁸³ ראו תשובות והנהגות, לעיל ה"ש 28. הרב שטרנבוך מציין שם גם את העובדה הבעייתית בעיניו כי במערכת הרשמית קיים מנגנון ערעור שאינו לפי ההלכה.

⁸⁴ חוק בתי דין רבניים (קיום פסקי דין של גירושין), התשנ"ה-1995. וראו להלן ליד ה"ש 146 ואילך. ראו תמ"ש (י-ם) 55882-04-13 ה' ש' נ' י' פ' (פורסם בנבו, 15.7.2014), שם נידון הסכם גירושין שגובש בבד"ץ, ובו גם התגרשו הצדדים. בית המשפט מקבל את ההסכם כמחייב אף שהגבר טען שלא אושר על פי חוק יחסי ממון (השוו לעיל ה"ש 21) ואף שהוא עוסק במזונות ילדים (השוו לעיל ה"ש 22).

⁸⁵ לעיל ה"ש 22. לדברי הדיין ב', כמעט תמיד מאשרים בתי הדין הרשמיים את הסכם הגירושין שלהם, לרבות אלה העוסקים בענייני משמורת והסדרי ראייה. לפחות במקרה אחד דן בית המשפט המחוזי בהסכם משמורת והסדרי ראייה שגובשו בבד"ץ (ואף לא אושרו בביה"ד הרשמי) ולא העביר ביקורת על כך (לעיל ה"ש 43). מצאנו אף התייחסויות אליהם כאל מוסד שיפוטי של ממש: ב"ל (ת"א) 58867-11-10 פלונית – המוסד לביטוח לאומי (פורסם בנבו, 18.2.2014). מדובר במקרה שבו אישה הביאה לבית דין לעבודה פסק דין מבד"ץ שפטר את בעלה מתשלום מזונות (ולאחר מכן אישרה אותו כהסכם גירושין בביה"ד הרשמי). האישה כותבת בסיכומיה: "בהתאם לפסק דין של בית דין צדק בבני ברק, התובעת לא קבלה מזונות כלל, עד לחודש יוני 2010. לפיכך, היא זכאית להבטחת הכנסה". בית הדין לעבודה מקבל דרישתה זאת וכלל אינו בוחן את תוקפו של פסק הדין.

⁸⁷ לעיל ה"ש 17.

⁸⁸ ראו מקרה כזה בתמ"ש (ת"א) 46975-01-15 ר' נ' ש' נ' (פורסם בנבו, 18.2.2015). מקרה זה מלמד על שימוש ציני למדי של הבעל בבד"ץ. הבעל שאף לנהל את הדיון בביה"ד הרשמי, אך לא הצליח בכך בשל בעיות משפטיות בהליך הכריכה שביצע, ניסה לחייב את האישה להתדיין בבד"ץ, אשר שלא כמו ביה"ד הרשמי, אינו כפוף לחוק ואף אינו מגביל עצמו מלהוציא 'כתבי סירוב' כנגד המסרבים להתדיין בפניו, דבר שביה"ד הרשמי כמובן מנוע ממנו בכל מקרה [ראו בבג"ץ 3269/95 כץ נ' בית הדין הרבני האזורי בירושלים, פ"ד (נ) 590 (1996)]. אומנם ראו שם דברי השופט זמיר בעמ' 608, אך בתי הדין הפרטיים כמובן אינם מתייחסים להוראות בג"ץ. בד"ץ אכן קבע שאסור לאישה לנהל את תביעותיה בבית המשפט לענייני משפחה, דבר שהעלה את חמתו של השופט בתיק זה. יצוין שבעיני בתי דין פרטיים גם נקודה זו של חוסר כפיפותם למגבלות שהטיל המשפט הישראלי על ביה"ד הרשמי, לרבות הוצאת כתבי סירוב, הופכת אותם לעדיפים הלכתית על פניו. ראו רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3, מעמ' 335 ואילך. מחויבותם ההלכתית של צדדים לסמכות שיפוטו של בד"ץ עולה גם בפסק הדין הנזכר לעיל בה"ש 43. במקרה זה פנה הבעל לבית המשפט רק לאחר שהרב קרליץ התיר לו זאת במפורש.

לצד זוגות שמנהלים את הדיון בכלל הסדרי הגירושין בבד"ק ולאחר מכן גם מסדרים בו את גיטם, ישנם כאלה שמגבשים בעזרתו הסכם גירושין ועימו פונים לבית הדין הרבני הרשמי לצורך הדיון בענייני הגט וסידורו.⁸⁹ גם אם אין מניעה משפטית לבצע הליך 'פרטי' בנוגע לרוב הנושאים הנלווים לגירושין, עדיין נשאלת השאלה מדוע מעדיפים זוגות שונים לפנות בנושאים אלה לבד"ק ולא לבית הדין הרשמי? מובן שחלק מן ההסברים שניתנו בפרק הקודם נכונים גם כאן, אולם דומני שניתן להציג הסברים נוספים. כך, ניתן לשער שישנם זוגות, לאו דווקא חרדים, העושים זאת משום שאין הם מעוניינים שהרשויות יתוודעו להיקף הרכוש שעליו הם דנים או שהם חוששים לפגיעה בזכויות פנסיוניות או אחרות,⁹⁰ בדומה למוטיבציה הקיימת לעיתים לפנייה לבתי דין פרטיים בסכסוכים אזרחיים, גם בידי אנשים שאינם חוששים (רק) מהאיסור ההלכתי לפנייה לערכאות של גויים.⁹¹ אין ספק שאף מדובר בבית דין שההליכים בו מהירים יותר מאשר במערכות הרשמיות.⁹²

2.2.1 הבדלים בין פסיקות בית הדין הרשמי ובין בד"ק

בשיחתי עם הדיין ב' עלו כמה הבדלים, מהותיים יותר או פחות, בין פסיקת בית הדין הרשמי ובין פסיקת בד"ק בנושאים הנלווים לגירושין. חלקם נובעים משיקולים הנוגעים לחברה החרדית ותפיסת עולמה ההלכתית:

1. **חלוקת רכוש** – בתי הדין הרשמיים מחויבים לפעול על פי חוק יחסי ממון ולחלק את הרכוש בהתאם לו (אולם גם בהם יושבים דיינים הרואים במנגנון איזון המשאבים בעיה הלכתית שיש להתגבר עליה).⁹³ בתי הדין הפרטיים מתעלמים לגמרי מחוק זה ובוחרים את שאלת הבעלות בדרך כלל באמצעות מרשם המקרקעין. המשמעות המעשית היא שאין לבן זוג כל אפשרות לקבל חלק מרכוש שרשום על שם בן זוגו בלבד, אולם רכוש הרשום כשותף יחולק בהתאם לרישום, גם אם אחוזי ההשקעה ברכישת הנכס היו שונים מאלה המשתקפים ברישום הבעלות.⁹⁴ עם זאת, במקרים חריגים בד"ק לא יחלק את הרכוש בשווה גם כשהרישום משותף. כך במקרה שבו אחד

⁸⁹ ראו למשל רמ"ש (י-ם) 13593-05-13 **פלוני נ' המוסד לביטוח לאומי** (פורסם בנבו, 10.7.2012); בג"ץ 4009/14 **פלונית נ' בית הדין הרבני הגדול** (פורסם בנבו, 6.8.2014). ראו גם להלן ה"ש 105.

⁹⁰ כך נאמר לי על ידי הדיין ב'. השוו *Porat-Martin, Israeli Rabbinical Courts*, לעיל ה"ש 15, בעמ' 68. ⁹¹ ראו, למשל: הפ"ב (ת"א) 1181-09 **צינוירט נ' אייזנברג** (פורסם בנבו, 31.10.2010) העוסק בבוררות שנעשתה בבד"ק לגבי עסקה שמטרתה הייתה הונאת רשויות המס; הי"פ (י-ם) 49906-03-11 **אנגיטל פרופרטיס לימיטד נ' סגל ואח'** (פורסם בנבו, 1.12.2011) העוסק בבוררות בבד"ק שמטרתה עקיפת פסיקתו של בית המשפט. ראו גם Ron S. Kleinman, *The Halakhic Validity of Israel's Judicial System* (2015) 18 REV. RABBINIC JUDAISM 227. *among Israeli Ultra-Orthodox Halakhic Decisors*. על איסור 'ערכאות של גויים' שמשמעותו היא שאסור לבכר את בתי המשפט של המדינה (ובכללם בתי המשפט האזרחיים בישראל) על פני בתי דין הלכתיים, ראו אליאב שוחטמן "מעמדם ההלכתי של בתי-המשפט בישראל" **תחומין** יג 337 (התשנ"ב).

⁹² לדברי הדיין ב', בדרך כלל מצליח ביה"ד להגיע להסכמה מהירה בין הצדדים, וזאת כתוצאה מן המעמד שיש לו בתוך הקהילה.

⁹³ סי' 13(ב) לחוק יחסי ממון בין בני זוג, התשל"ג-1973. על הדעות השונות בבתי הדין לגבי כשרותו ההלכתית של החוק והאפשרויות 'לגייירו' או 'לעקוף' אותו ראו שלמה דיכובסקי "השיתוף: האם דינא דמלכותא דינא?" **תחומין** יח 18 (התשנ"ח); אברהם ח' שרמן "הלכת השיתוף" לאור משפטי התורה" **תחומין** יח 32 (התשנ"ח); אברהם ח' שרמן "הלכת השיתוף" – אינה מעוגנת בדיני ישראל" **תחומין** יט 205 (התשנ"ט); Avshalom Westreich, *Harmonizing Religious Law with a Civil Legal System: Lessons from the Jewish Law Experience in Financial Family Matters* (forthcoming). ⁹⁴ על עמדתם הדומה של דיינים רשמיים במקרה שבו מדובר ברישום משותף ראו Westreich שם; והשוו העמדות בשני פסקי דין שניתנו לאחרונה שבהם נידון בהרחבה עניין זה: תיק (י-ם) 956318/1 (לא פורסם, 21.3.2016); ערעור (גדול) 993174/8 (1.12.2016).

הצדדים השקיע את מרבית הכספים ברכישה ובני הזוג חיו במשותף זמן קצר מאוד;⁹⁵ וכך במקרה שבו האישה מורדת על בעלה, על פי ההלכה ש'מורדת מחזירה מתנותיה'.⁹⁶

2. **כתובה** – במקרה שבו זכאית האישה לכתובתה, מחייבים דיני הבד"ק את הבעל במלוא הסכום הנקוב בה, גם אם הוא גבוה מאוד (לדברי הדיין ב': "אפילו מיליון ש"ח") וקשה לבעל לעמוד בו. בבתי הדין הרשמיים מדובר בסוגיה שנויה במחלוקת, וקשה לצפות מה תהיה עמדת בית הדין שאליו יגיע הזוג, שכמובן אינו יכול לבחור בו את ההרכב.⁹⁷ יש לזכור שני דברים המשפיעים כנראה על סוגיה זו. ראשית, כאמור אין מקום לחוק יחסי ממון בבד"ק, בעוד שבית הדין הרשמי מחויב לפעול על פיו, ולכן יש מקרים שבהם הוא מרגיש שאינו יכול לחייב את הסכום המלא של הכתובה כאשר הוא ממילא מעביר לאישה רכוש שעל פי ההלכה שייך לבעל;⁹⁸ שנית, נורמה מקובלת בחלקים שונים במגזר החרדי היא שהורי הכלה מעניקים לזוג את חלק הארי של הסכום המשמש לקניית הדירה, והדבר משפיע על ההתחייבות בכתובה שנתפסת כהתחייבות מקבילה של הבעל (אשר במרבית המקרים כאמור יקבל מחצית מן הדירה בעת הגירושין).⁹⁹

3. **מזונות ילדים** – בבד"ק נוהגים לפסוק מזונות עד לגיל 18, וסכום המזונות הממוצע הוא בין 1000 ל-1200 ש"ח. בבתי הדין הרשמיים, כמו בבתי המשפט למשפחה, מחייבים מזונות מלאים עד גיל 18, אולם האב ממשיך לשלם שליש מגובה המזונות עד גיל 21.¹⁰⁰ אם כך, בתחום זה ההבדל בינם לבין בית הדין הרשמי קטן למדי.

ב. מערכת היחסים המורכבת בין בתי הדין הפרטיים לבתי הדין הרשמיים

לעיל כבר נידון היחס השונה שמקבלים המתגרשים בראשון נדרשים רק לאישור הגט, הרי שהפונים לשני נדרשים בשנים האחרונות לסדר גט נוסף. כאמור, לא נראה שההבדל נובע רק מקדמותו של הראשון או בשל העובדה שמדובר במספר גיטין קטן יחסית המסודרים עבור אוכלוסייה מובחנת וייחודית. ההבנה שיש במערכת הרשמית חוסר שביעות רצון מסידור גיטין 'פרטי' וממילא גם ניסיון למנוע מבתי דין נוספים להיכנס לעיסוק בגיטין, נזכרו כבר לעיל.¹⁰¹ הדבר עלה לאחרונה שוב בהתייחסות

⁹⁵ השוו משה פיינשטיין, שו"ת אגרות משה, אבן העזר, חלק ד, סימן ח (התשמ"ה).

⁹⁶ 'מורדתי' היא אישה המסרבת לקיים יחסי מין עם בעלה. אחת התוצאות של הכרזת אישה כ'מורדת' היא שעליה להשיב לבעלה את כל המתנות שקיבלה ממנו, משום שההנחה היא שהן ניתנו על דעת זה שהזוג יחיה כבעל ואשה לכל דבר. ראו שולחן ערוך, אבן העזר, עז ב; בנציון שרשבסקי ומיכאל קוריאנאלי **דיני משפחה** 686–687 (2015) (להלן: **שרשבסקי וקוריאנאלי**). על המחלוקת בבתי הדין הרשמיים במקרה זה ראו פסקי הדין הנזכרים בה"ש 94.

⁹⁷ דיינים רבים סבורים שכתובה של מיליון ש"ח, ואף הרבה פחות מכך, מוגדרת ככתובה מוגזמת שאין חיוב לשלמה, וביה"ד קובע מה הוא גובה הכתובה. ראו למשל צוריאל בובליל "כתובה מופרזת ופיצוי גירושין" **תחומין** כה 204 (התשס"ה); **שרשבסקי וקוריאנאלי**, שם, בעמ' 237–240. כן ראו להלן, ה"ש 99.

⁹⁸ למרות הוראה מפורשת בס' 17 לחוק יחסי ממון, הרי שכמעט כל הדיינים קובעים שאיזון המשאבים ישפיע על חיוב הכתובה ואף עשוי לבטל כליל את תשלומה. ראו למשל אורי צפת "על מעמדה המשפטי של הכתובה" **עת סיוע** 3 (2013) goo.gl/yLDy5A2013.

⁹⁹ אחד מפסקי הדין המצוטטים ביותר לעניין אי-נתינת כתובה בגובה מפורז (באותו מקרה, מיליון ש"ח) הוא פסק דין שכתב הרב דיכובסקי בביה"ד הגדול [ערעור 1-24-1687 (לא פורסם, 2.9.2007)]. הוא עצמו מדגיש כך: "לא בכל מקרה אראה סכום חריג, ככתובה מוגזמת. לדוגמא: אם משפחת הכלה מתחייבת לתת דירה למגורי הזוג – כפי שנהוג עד היום בישיבות מסוימות – ולפי המקובל נרשמת הדירה על שם שני הצדדים [...] בחוגים אלו, יש לדרוש בתוקף רישום סכום נכבד בכתובה המייצג לפחות ערך של מחצית דירה". מנגד, ראו למשל תיק (טבריה) 871774/1 (לא פורסם, 7.3.2013) שבו נפסק שבעל חייב לשלם את מלוא סכום הכתובה שבו התחייב גם אם מדובר בסכום של מילוני שקלים.

¹⁰⁰ ראו **שרשבסקי וקוריאנאלי**, לעיל ה"ש 96, בעמ' 826, 841–840. סכום המזונות לילד גבוה קצת יותר בבית הדין הרשמי מאשר בבד"ק. ראו דו"ח המוסד לביטוח לאומי: "נשים המקבלות דמי מזונות באמצעות המוסד לביטוח לאומי – 2015 (מס' 276)" 22 (2016), goo.gl/7N34B1.

¹⁰¹ לעיל ה"ש 53.

של בית דין רשמי לבית הדין של הרב לוי אשר הכריז לא מכבר על כניסתו לתחום סידור הגיטין.¹⁰² בית דין פרטי זה היה מעורב במהלך של סידור נישואין פרטיים שהגיע לבית הדין האזורי בירושלים,¹⁰³ ובית הדין הרשמי הבין שהוסכם כי גם גירושי הזוג, אם יהיו, יתבצעו אצל הרב לוי. הדיינים מביעים את דעתם הברורה, שלא רק שגירושין אלה לא יועילו לבני הזוג מבחינת הרישום ('משרד הפנים יסרב לעשות שינוי במעמד האישי שלהם ללא אישור של בית הדין הרבני [הרשמי, ע"ר] על הנישואין ועל הגירושין'), אלא שגם מדובר בעבירה:¹⁰⁴ "ככל הידוע לבית הדין, הרב לוי אינו מורשה לסדר גיטין, וסידור גט פרטי הינו עבירה פלילית".

1. שיתוף פעולה בין בתי הדין הפרטיים לבתי הדין הרשמיים

להלן אעמוד על בעיות נוספות הנוצרות כתוצאה מעיסוקם של בתי הדין הפרטיים בדיני משפחה, אולם כאמור בכותרת, יחסם של בתי הדין הרשמיים למערכות הפרטיות אינו חד-משמעי. מסתבר שבמקרים שונים כיבדו בתי דין רשמיים את פסיקת בתי הדין הפרטיים ואף הפנו זוגות אליהם. לא מדובר רק במקרים שבהם עסק בית הדין הפרטי בנושאים הנלווים לגירושין,¹⁰⁵ שהרי בכך כאמור אין חידוש גדול, אלא גם במקרים שבהם הוא דן בתביעת הגט עצמה. ככל הנראה, מדובר בעיקר במקרים של זוגות חרדים אשר בית הדין הרשמי הניח שייטב להם לבצע את הליך הגירושין בבית דין המקובל יותר בקהילתם, דבר שאולי יגרום לבן הזוג הנוטה לסרב לגירושין לשנות את דעתו. כך, במקרה אחד הסכים בית הדין הגדול להצעת הצדדים לנהל את תביעת הגירושין של הבעל ותביעת שלום הבית של האישה בבית הדין של הרב ואזנר.¹⁰⁶ משפסק הרב ואזנר שיש לקבל את תביעת הבעל, "קבע ביה"ד הגדול שאכיפת וישום פסק הדין של ביה"ד צדק זכרון מאיר נתונה לו [=לביה"ד הגדול] באופנים המסורים בידו". תיק זה חזר והגיע לבית הדין הגדול,¹⁰⁷ אשר ציטט את פסק דינו של הרב ואזנר ודן במשמעותו. בסופו של דבר הוכרע התיק בבית הדין האזורי,¹⁰⁸ אך ניתן ללמוד מן הקשיים שעמדו בפניו מדוע חשב בית הדין הגדול שבבית הדין הפרטי יוכרע הסכסוך באופן מהיר יותר. על ההתייחסות ההדדית החיובית בין בית הדין של הרב ואזנר לבית הדין הרשמי ניתן ללמוד גם ממקרה נוסף, שנידון בבית הדין הגדול.¹⁰⁹ במקרה זה הפנה בית הדין הפרטי את בני

¹⁰² לעיל ה"ש 10.

¹⁰³ תיק (י-ם) 1093889/1 (לא פורסם, 14.3.2017). יש לציין כי אב ביה"ד ההרכב שנתן את פסה"ד, הרב אוריאל לביא, טיפל בעבר בפרשה קשה של סידור גיטין בידי גורם פרטי, שלאחר מכן הסתבר שהיו חששות גדולים בגיטין, דבר שהביא כמובן לבעיות קשות. ראו איציק וולף "סידרת גט בטבריה? הגט פסול!" News 8.7.2007 goo.gl/MfGZcC.

¹⁰⁴ ראו להלן ה"ש 130.

¹⁰⁵ דוגמאות למקרה כזה: ערעור (גדול) 919635/1 (לא פורסם, 31.3.2014). בית הדין האזורי וכן דעת הרוב בבית הדין הרבני הגדול מקבלים הסכם גירושין מקפח ביותר שהושג בבדי"ק, אף שיש עדויות על אלימותו הקשה של הבעל ושהאישה טוענת לווייתורים בהסכם בשל פחדה ממנו. אכן, דעת המיעוט בביה"ד הגדול קובעת שיש לבחון מחדש האם לקיים את ההסכם שהושג בבדי"ק; ערעור (גדול) 815380/1 (לא פורסם, 1.6.2011) שם למעשה מקבל ביה"ד הגדול את עמדתו של ביה"ד של הרב ואזנר בבני ברק לגבי הסכם מזונות, אף שהיא שונה מזו של בית הדין הרשמי שעסק במקרה זה בעבר. במקרה אחר פעלו בתי הדין האזורי והגדול למימוש פסיקה בענייני מזונות של בדי"ק, אף שהבעל העלה כנגדה טענות. ראו "סמכות ביה"ד לפסוק פשרה" שורת הדין יא שעה (התשס"ז).

¹⁰⁶ תיק (ת"א) 329161/13 (לא פורסם, 10.3.2010). הרב שמואל ואזנר (1913-2015) נחשב לפוסק החסידי המוביל בדור האחרון. במשך עשרות שנים עמד בראש ביה"ד העצמאי שייסד בבני ברק, ואשר שמו הרשמי הוא "בית דין צדק זכרון מאיר", אולם כפי שהוא במקרה של בדי"ק, גם כאן ידוע ביה"ד יותר בשם מייסדו. מעניין לציין כי אף שבשורות הבאות נראה שיתוף פעולה בין ביה"ד זה לביה"ד הרשמי, לא נמנע הרב ואזנר מלתקוף במילים חריפות את האחרון. ראו להלן ליד ה"ש 160.

¹⁰⁷ ערעור (גדול) 804870/4 (לא פורסם, 23.5.2011).

¹⁰⁸ תיק (ת"א) 329161/14 (לא פורסם, 26.9.2011) [זמין גם ברשימות מאגר הדין והדיין 29, 10-11 (2012)].
¹⁰⁹ ערעור (גדול) 1074635/1 (לא פורסם, 19.11.2016).

הזוג שנידונו אצלו בעבר לבית הדין הרבני בחיפה, משום שרק הוא באמצעות מעמדו המשפטי יכול למנוע את עיגונה של האישה שבעלה ברח לחו"ל. בית הדין הרשמי אכן הביא לסידור הגט, ומעניין שבית הדין הגדול המשבח אותו על כך שוב מציינ, ללא כל ביקורת, שמלכתחילה ניתן היה לצפות כי המקרה היה זוכה לפתרון מהיר יותר אצל הרב ואזנר :

ראוי הוא בית הדין האזורי לכל שבה, שבמקום שלא צלחה פעולתו של בית הדין הפרטי (שבאופן טבעי ייתכן ששם הנתבע היה משתף פעולה יותר) שאליו ניגשו הצדדים בתחילת הסכסוך, הביא בית הדין האזורי לסיום מהיר של מה שיכול היה להתפתח לעיגונה של המשיבה לזמן ארוך.¹¹⁰

במקרה אחר אנו למדים על שיתוף הפעולה שהתקיים בין בית הדין האזורי בחיפה לבד"ק.¹¹¹ באותו מקרה קבע זוג שנישא בנישואין פרטיים שגירושו יהיו בבד"ק. אכן, הבעל הגיש לשם את תביעת הגירושין שלו, אולם האישה סירבה לשתף עימו פעולה. בד"ק כתב מכתב לבית הדין האזורי ובו תיאר את עמדתו שעל פיה הצדדים חייבים להתגרש, אולם אם האישה תסכים לגירושין היא תקבל את כתובתה. המעניין הוא שבמכתב הם מפנים את הזוג לבית הדין הרשמי כדי להמשיך ולנהל בו את ההליך שביניהם. מדוע עשו זאת? מפסיקתו של בית הדין הרשמי ניתן להבין שהסיבה לכך פשוטה. חוסר נכונותה של האישה להתגרש בנסיבות שבהן נקבע שהיא מחויבת לעשות זאת, אינן מותרות את הברירה אלא לתת לבעל היתר נישואין לאישה שנייה. בד"ק ידע שאין בסמכותו החוקית לעשות זאת והבעל ייחשב כעבריין אם לא יקבל אישור נישואין רשמי,¹¹² ולכן העביר את התיק לבית הדין הרשמי. האחרון, לצד בחינתו הישירה את יחסי בני הזוג, הסתמך גם על פסיקתו של הרב קרליץ (ואינו מעביר ולו מילת ביקורת על עצם קיום ההליך שם), וקבע שיש לתת לבעל היתר נישואין.

במקרה אחר ומעניין במיוחד,¹¹³ קבע בית הדין האזורי בירושלים שעל בני הזוג "לפנות מידית לביה"ד העדה [החרדית, ע"ר] להתגרש ולא לעגן את הבעל בכדי".¹¹⁴ ההחלטה הלקונית של בית הדין אינה מכילה מידע כלשהו על נסיבות המקרה, אולם מדובר היה במקרה של אישה שמסיבות אידיאולוגיות לא הייתה מוכנה לנהל את תביעת הגירושין וסידור הגט בבית הדין הרשמי. לאחר שניסה להילחם על סמכותו והפעיל סנקציות שונות כנגד האישה שסירבה לשתף עימו פעולה, הבינו הדיינים שאין בכך טעם, וכפי שמתארת זאת האישה: "היו אלה הדיינים עצמם שפנו והקשו ישירות על מ': האישה הרי כתבה והצהירה שהיא מוכנה להתגרש כהלכה, אז למה שלא תלכו יחד לבית דין פרטי?", לדבריה, הם אלה שהציעו לזוג לפנות לבד"ק: "תתגרשו שם, ומחרתיים תקבלו תעודה".

אף מצאנו מקרה שבו פסיקת בית הדין האזורי שחייבה בעל חרדי בגט הובאה בידי האישה לבד"ק וזה אישש את פסק דינו של בית הדין האזורי.¹¹⁵ דבר זה הקל מאוד על בתי הדין הגדול והאזורי להטיל סנקציות על הבעל, בידיעה שגם בד"ק קבע כי הבעל אינו נוהג כדין. עם זאת, נראה

¹¹⁰ שם.

¹¹¹ תיק (חיפה) 944838/5 (לא פורסם, 19.5.2015).

¹¹² סי' 179 לחוק העונשין, התשל"ז-1977. להרחבה ראו **שרשבסקי וקוריןאלדי**, לעיל ה"ש 96, בעמ' 178-182.

¹¹³ עובדות המקרה נלמדות מן התיאור שנכתב בידי האישה עצמה בפוסט שפורסם בדף הפייסבוק "בחרתי בזוגיות – ולא ברבנות" (26.11.2015). goo.gl/GmMN5d. העובדות התבררו גם עם עורכת דינה של האישה, בתיה כהנא דרור ותודתי נתונה לה.

¹¹⁴ תיק (י-ם) 1025135/1 (לא פורסם, 22.10.15).

¹¹⁵ למקרה זה ראו ערער (גדול) 819158/3 (לא פורסם, 5.10.2011), אזורי (ירושלים) 754405/6 (לא פורסם, 4.12.2011). צילום מכתבו של בד"ק מצוי אצלי.

שבין היתר בהשפעת פסק דינו של בד"ק, קבע בית הדין הגדול שיש לבטל את פסק המאסר שכבר ניתן כנגד הבעל.¹¹⁶

מנגד, אין ספק שפעילותם של בתי הדין הפרטיים יוצרת בעיות לא פשוטות אשר מאתגרות את בית הדין הרשמי ואף קוראות עליו תיגר. אמנה את שלוש המרכזיות, מן הקלה אל הכבדה.

2. אתגרי בית הדין הרשמי מול בתי הדין הפרטיים

2.1. 'מאבק סמכויות'

כאמור, הנושאים הנלווים לגירושין נידונים בבתי הדין הפרטיים, לרוב בהסכמת שני בני הזוג. אולם מה קורה כאשר יש ביניהם מחלוקת האם להתדיין בבית הדין הרשמי או בזה הפרטי? סביר להניח שתהיה זו האישה שתבכר את בית הדין הרשמי מתוך הנחה סבירה ששם זכויותיה יהיו רבות יותר (למעט, בחלק מן המקרים כאמור, קבלת מלוא סכום הכתובה), וגם בשל יכולת האכיפה של בית הדין הרשמי את פסקי דינו.¹¹⁷ מובן שהדיינים הרשמיים יכולים לקבוע שמבחינת החוק אין כאן כלל שאלה לדיון, והסמכות קיימת רק בידיהם, אולם מסתבר שהם מעדיפים לטעון לעדיפות זו מבחינה הלכתית, כלומר להשתמש בשפתם המשותפת עם בית הדין הפרטי שמבחינתו החוק כמובן אינו רלוונטי לקביעת מעמדו. זאת ועוד, ראינו כבר (פרק א', סעיף 2.1.1) שבתי דין פרטיים סוברים שמבחינה הלכתית בתי הדין שלהם עדיפים מסיבות שונות.

בפסק דין של בית הדין הרשמי בתל-אביב עלה המקרה הבא:¹¹⁸ אישה הגישה לבית הדין הרשמי תביעת מזונות אישה וילדים. אולם הבעל ענה שמכיוון שהם תושבי בני ברק, הרי הוא דורש להתדיין בבד"ק. לכאורה ההלכה הפשוטה הקובעת כי "התובע הולך אחר הנתבע" נמצאת לצידו של הבעל.¹¹⁹ פשוט שאם יפעל בית הדין הרשמי על פיה, יוכלו תושבי בני ברק וריכוזים חרדיים אחרים לדרוש בכל מקרה דומה שההתדיינות תהיה בבתי דין פרטיים שבמקומם, וזו תוצאה שבית הדין הרשמי אינו יכול להסכים לה. לעומת זאת, ניכר שבית הדין הרשמי אינו מעוניין לבטל כליל את מעמדם של בתי הדין הפרטיים ולצאת כנגד הדיינים החשובים המכהנים בהם, דיינים שללא ספק מוערכים על ידי הדיינים הרשמיים שחלק ניכר מהם משתייך אף הוא כאמור למגזר החרדי. לכן מבחין הרשמי בין מעמדם הכללי של בתי הדין הפרטיים ובין המקרה העומד בפניו:

ואם כי כדרך כלל כשביה"ד האזורי רואה שהנתבע רציני ביותר כשטוען אני שייך לעדה מסויימת ואין כאן כוונות של רווח ואינטרסים כל שהם, ביה"ד נענה לבקשתו [להתדיין בבד"ק] [...] מ"מ אין לומר כן כאשר מדובר בתביעת האשה למזונותיה ולמזונות הילדים ומבקשת לדון בביה"ד הרבני האיזורי, והבעל מבקש להתדיין בבית

¹¹⁶ עם זאת, לאחר שהסנקציות לא הועילו, נשלח הבעל למאסר ובעקבותיו נתן גט. לאחר מכן הוא פנה לבי"ד בארה"ב, המתמחה בפסילת גיטין שסודרו בבתי דין אחרים (ראו <http://padwachipasznis.com>), וקיבל פסק דין שלפיו הגט שנתן אינו כשר. ראו אברהם שמואל יהודה גשטטר **קונטרס כפית מאסר** (התשע"ב).

¹¹⁷ מובן שהאישה יכולה לפנות לבית המשפט לענייני משפחה, שבו במקרים רבים מצבה יהיה עדיף מזה שבביה"ד הרבני, אולם מסתבר שנשים חרדיות רבות תחושנה לעשות זאת מחמת האיסור ההלכתי לפנות לערכאות של גויים' ובשל התגובה הקשה של החברה שסביבן. ראו יגאל לשם **נשים חרדיות שהתגרשו בעקבות אלימות בן-זוגן: חווית האלימות ותהליך הגירושין 287–296** (עבודת גמר לתואר "דוקטור" האוניברסיטה העברית בירושלים – ביה"ס לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית, 2011).

¹¹⁸ ראו שו"ת אמרי משפט, לעיל ה"ש 31, בעמ' קפג.
¹¹⁹ ראו רמ"א בחושן משפט, יד א. להרחבה: רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 289.

דין בב"ב, שבכגון זה אין להענות לבקשתו, מאחר ובכך אפשר שיפגעו זכויותיה של

האשה.¹²⁰

כוונתו במשפט האחרון היא לעובדה שקל יותר לאכוף את פסקי הדין הרשמיים, וכן יכולה האישה לפנות עם פסקים אלה לביטוח הלאומי במקרה שבעלה אינו משלם את המזונות, דבר שיש לו משמעות הלכתית.¹²¹ עוד יש לומר שלמרות המדיניות הפרשנית שמופיעה כאן כלפי התחרות שמציגים בתי הדין הפרטיים, בית הדין דגן מודע לכך שתסריט ידוע שיש בו 'מאבק סמכויות' בין הבעל לאישה נוגע למציאות זו, שבה האישה פונה לבית הדין הרשמי בתביעת מזונות ואילו הבעל מבקש להתדיין בבית דין פרטי, אולי משום שלדעתו הוא יתחייב בו בסכומים פחותים מאלה שבהם הוא עלול להתחייב בבית הדין הרשמי. בית הדין עצמו מציין את העימות הידוע ביותר שהתנהל במקרה זה, העימות בין בית הדין בתל-אביב לבין בד"ק בסוף שנות השבעים, ובו הכריע אחד מגדולי הפוסקים באותו דור, הרב משה פיינשטיין, לטובת בית הדין הרשמי.¹²²

אומנם, כפי שאנו רואים הכרעה זו לא גרמה למאבקים דומים להמשיך ולהתקיים, ולעיתים חלק מהדיינים הרשמיים סירבו להתעמת עם בד"ק. כך במקרה של זוג חרדי שבו פנתה האישה לבית הדין האזורי בתל-אביב בתביעת מזונות ורכוש. הבעל דרש שהדיון ייערך בבד"ק. בית הדין בתל-אביב, אשר במקרה זה לא רצה כנראה להתעמת עם בד"ק, סירב לדון בתביעת האישה, והתיק הועבר לבית הדין האזורי בירושלים, שאכן דן בתביעה. הבעל ערער לבית הדין הגדול בטענה כי "התובע הולך אחר הנתבע", אך ערעורו נדחה, שוב בטענה כי מעמדו הרשמי של בית הדין מקנה לו סמכות הלכתית עדיפה על פני זה הפרטי.¹²³

ניתן לסכם ולומר כי גם אם לרוב 'מנצח' בית הדין הרשמי ב'מאבק הסמכויות', הרי שעדיין עצם קיומו של מאבק זה, הנגזר כתוצאה מפעילותו של בד"ק והתחרות שהוא מציב לבית הדין הרשמי, יוצר אתגר הלכתי לבית הדין הרשמי ואף עלול לשמש כלי בידי הבעל כדי לעכב את תביעת האישה למזונותיה.

2.2. בעיית הרישום

כאמור, בתי הדין הפרטיים משמשים כתובת גם למי שרוצה להתגרש כהלכה, אך מסיבות שונות (כלכליות או אידיאולוגיות) אינו רוצה שהמדינה תדע על השינוי במעמדו האישי. אכן, ברור שחלק מאנשי 'העדה החרדית' שאינם מכירים במדינה וברשויותיה, אף אינם פועלים לרישום השינויים במעמדם האישי.¹²⁴ בית הדין הגדול מאשר בערך עשרה גיטין שלהם בשנה, אך נראה שמספר הגיטין

¹²⁰ ראו שו"ת אמרי משפט, לעיל ה"ש 31, בעמ' קפט. קשה לומר שמדיניות פשרנית זו כלפי בתי הדין הפרטיים משקפת את עמדתם של כלל בתי הדין הרשמיים, גם בתקופה שבה עוד יכלו לעסוק בדיני ממונות. ראו בהרחבה: רדזינר "בין בג"ץ לבד"ץ", לעיל ה"ש 3, בעמ' 296–327.

¹²¹ שו"ת אמרי משפט, שם, בעמ' קפח. ההלכה קובעת כי הכלל שלפיו התובע הולך אחר נתבע אינו מתקיים במציאות שבה לביה"ד שבחר התובע יש יכולת אכיפה שאין לביה"ד שמבקש הנתבע. ראו רדזינר, שם, בעמ' 291–292.

¹²² שם, בעמ' קפח-קפט. להרחבה על מקרה זה ראו רדזינר, שם, בעמ' 292–294. בקצרה: מדובר היה בתביעת מזונות של אישה ובנותיה כלפי הבעל והאב – כולם תושבי בני ברק – שהוגשה לבית הדין הרבני בתל-אביב. הבעל דרש להתדיין בעירו, בבד"ק. הרב פיינשטיין קבע שהסמכות נתונה לביה"ד הרשמי, וטיעונו העיקרי נגע לסמכויות האכיפה העדיפות שלו על פני אלה של בד"ק.

¹²³ ערעור (גדול) 186/תשנ"ה [פסק הדין פורסם כמאמר: "סמכות דיון" שורת הדין ז, תסה (התשס"ב)].
¹²⁴ לפני כמה שנים שוחחתי עם יואליש קרויס, המכונה 'קמב"ץ' העדה החרדית, ואשר אינו משתף פעולה עם כל סוג של מרשם מדינתי. אחד ממשפטיו החקוקים בזיכרוני הוא: "מבחינת המדינה, אשתי היא אם חד הורית ל-15 ילדים". מסתבר שזו אמירה ידועה שלו. ראו טלי פרקש "מתון בהשגחת הבד"ץ" *Ynet* goo.gl/k1FhLi2.3.2011.

המסודרים שם גדול לפחות פי שניים.¹²⁵ ב"ד"ק מדובר במספרים גדולים הרבה יותר, וגם אם נניח שיש רבים הפונים לסידור גט נוסף בבית הדין הרשמי, הרי אין ספק שישנו מספר לא מבוטל של מתגרשים שאינו עושה זאת. הדיינים שם אינם ממליצים למתגרשים, וכמובן אינם מחייבים אותם, לפנות למערכת הרשמית, ומשאירים זאת לשיקולו של כל זוג.¹²⁶

מובן שמציאות זו עשויה ליצור בעיות קשות הן לבני הזוג עצמם והן לבני הזוג העתידיים שלהם, בעיה שעליה כבר עמדה הנחיית היועץ המשפטי לממשלה:

פשיטא כי בהתרת מעשים של קידושין או גירושין פרטיים, עלולים אנו לסכל לא רק פיקוח בתחום זה, אלא להביא לתקלות רבות וחמורות באחד הענפים החמורים והרגישים ביותר שבמערכת המשפטית [...] בהתרת טקסי נישואין וגירושין "פרטיים", נימצא איפוא לא רק בתוהו ובוהו משפטי, אלא שלזוגות הנישאים או המתגרשים באורח פרטי עלולים להיגרם נזקים קשים שאין להם תקנה.¹²⁷

אכן, סוגים שונים של בעיות שיוצרת פעילותם של בתי הדין הפרטיים, עלולים מעיון בפסקי דין רשמיים.¹²⁸ כך, דן בית הדין הרשמי בפתח תקוה במקרה קשה במיוחד של גבר שהתחתן והתגרש פעמים רבות, תוך שהוא מבצע נישואין וגירושין פרטיים, בין היתר ב"ד"ק, וכך מסווה את מעמדו האישי אל מול נשים חדשות שאותן הוא נושא לזמן קצר.¹²⁹ בית הדין מסכם את הדברים כך: "התמונה העולה מהאמור קשה וחמורה ביותר. הגיעה השעה לפעול למציאת דרכי התמודדות למניעת הישנותם של מקרים כאלה הגורמים לתקלות רבות לציבור באיסורי ערוה החמורים". לא מפליא אם כך שמייד לאחר תיקונה של פקודת הנישואין והגירושין (רישום) באוקטובר 2013 – תיקון שכלל בין היתר קביעת עונש מאסר של שנתיים לכל מי "שאינו דואג לרישום הנישואין או הגירושין שלו או לרישום הנישואין או הגירושין שהוא סידר לאחר"¹³⁰ – קבע בסיפוק אחד הדיינים שישבו באותו מקרה בבית הדין בפתח תקוה, הרב דוד מלכא, כי

זהו תיקון חשוב מאוד לתקנת הציבור בישראל, ויש לקוות כי יהיה בו כדי למגר את התופעה של נישואין פרטיים – וכן גירושין פרטיים, שהיא תופעה פחות רווחת אך חמורה מאוד עקב תקלות קשות בכשרות הגט – והעדר דיווח על קיומם של נישואין וגירושין אלה.¹³¹

אולם ברור למדי שתיקון החקיקה אינו מרתיע את בתי הדין הפרטיים. החוק בכלל אינו מהווה שיקול משמעותי בפעילותם וקשה להעלות על הדעת העמדה לדין של דיינים נכבדים בעולם החרדי.

¹²⁵ בהתבסס על התכתבות עם בן-יעקב (לעיל ה"ש 38) והשיחה עם ד"ר ב'.

¹²⁶ כך אמרו לי ד"ר א' וד"ר ב'. על חוסר רצונו של הרב נסים קרליץ לקיים זיקה כלשהי בין בית דינו ובין המערכת הרשמית ראו גם שולמן, לעיל ה"ש 6, בעמ' 41.

¹²⁷ לעיל ה"ש 19.

¹²⁸ ראו דברי היועץ המשפטי של בתי הדין הרבניים, פרוטוקול ישיבה מס' 37 של ועדת החוקה, חוק ומשפט, הכנסת ה-19 (8.7.2013): "כדאי לעיין בהחלטות שנתנו בתי הדין הרבניים בשנים האחרונות בקשר לבעיות קשות מאוד של נישואין וגירושין פרטיים [...] להיעדר תיעוד ממוסד של רישום נישואין יש השפעות הן במישור הפרט על זכויותיהם ועל מעמדם האישי של בני הזוג, ולעתים גם על ילדיהם ועל צדדים שלישיים, והן במישור הציבורי – על הקופה הציבורית, על תקינות רישומים ממסדיים שונים ועל האפשרות להתבסס עליהם".

¹²⁹ תיק (פ"ת) 7941-63-1 (לא פורסם, 25.3.2009).

¹³⁰ ס' 7 לפקודת הנישואין והגירושין (רישום). כן ראו **שרשבסקי וקורנאלדי**, לעיל ה"ש 96, בעמ' 131.

¹³¹ תיק (פ"ת) 857865/2 (לא פורסם, 29.10.2013).

זאת ועוד, לשונו של הסעיף עמומה למדי וברור שהפעלתו, גם כנגד רבנים ליברליים המשיאים זוגות באופן פרטי, תיתקל במחאה ציבורית.¹³² נראה שלא לחינם לא הועמד עדיין אדם לדין בגינו. זלזולם של בתי דין פרטיים במוסדות רשמיים וברישובי מעמד אישי, בא לידי ביטוי גם במקרים אחרים. כך בנישואין, במקרה שבו הצליח זוג להינשא באמצעות הבד"ץ, אף שבית הדין הרשמי קבע שאסור לו להינשא.¹³³ וכך גם בגיור. במקרה אחד עקפה אישה את בית הדין הרשמי שסירב להכיר ביהדותה ופנתה להליך גיור לחומרא לבד"ק שהסתמך על ראיות בעייתיות ביותר וכמובן התעלם מפסיקת בית הדין הרשמי או שכלל לא היה מודע לה.¹³⁴ במקרה אחר גייר בד"ק אישה שהופיעה בפניו בזהות בדויה, בלי שהוא טורח לברר את זהותה האמיתית, דבר שיצר בהמשך קשיים גדולים בשאלת תוקף נישואיה.¹³⁵ מובן שקשיים אלה נוצרים בשל העובדה שאף שאין מדובר במוסדות בעלי מעמד רשמי, הרי שבשל החוק הישראלי הקובע כי ענייני המעמד האישי יוסדרו על פי ההלכה היהודית, לא ניתן להתעלם משאלת תוקפם ההלכתי של מעשי בתי הדין הפרטיים.

2.3. ערעור על כשרות גיטין 'רשמיים'

הבעיה האחרונה היא בעיניי גם הגדולה ביותר. בשנים האחרונות היו כמה מקרים שבהם דיינים בבתי דין פרטיים התערבו בהליכי גירושין שהתנהלו בבתי דין רשמיים וקבעו שיש בעיות בדרך שבה נוהלו ההליכים, ובפרט בכשרות הגט שסודר בהם. חשוב להדגיש כי מדובר במקרים ספורים, ועדיין ברורה החומרה שיש בערעור על כשרות הגט, ודאי כשמדובר בזוג חרדי והמערערים הם רבנים מוערכים באותה קהילה. זאת ועוד, כפי שנראה, בכמה מקרים ניתן היה להבין מאופן התבטאותם של דיינים בכירים בבתי הדין הפרטיים, כי על כשרותם של גיטין רבים מאוד המסודרים בבתי הדין הרשמיים מרחף סימן שאלה. גם אם לא מדובר בהתבטאויות אלה על מקרה ספציפי, ההשלכה שלהן ברורה.

כך, דן לאחרונה בית המשפט המחוזי בירושלים¹³⁶ במקרה שבו אדם חרדי הטריד את גרושתו, שהספיקה להינשא לאחר, באמצעות תליית 'פסקוילים', כרזות קיר כפי שהן מכונות בז'רגון החרדי, שעליהם מופיע גילוי דעת של הרב קרליץ ורבנים אחרים,¹³⁷ וממנו עולה שאסור לפנות לבתי דין רשמיים, ושבמקרים רבים הגיטין המסודרים בהם הינם גיטין מעושים, כלומר גיטין שניתנו שלא מרצונו של הבעל ובמרבית המקרים ייחשבו כמשוללי תוקף (ולכן גם הגט שסודר להם אינו תקף והאישה חיה באיסור עם בעלה השני). במקרה אחר נאלץ בית הדין הגדול להבהיר את נימוקיו לפסק דין שבו כפה על הבעל גט, אולם הבעל החרדי הוציא לעז על כשרותו והאישה שבה לבית הדין והציגה בפניו את בעייתה.¹³⁸ אציג את הדברים באמצעות ציטוט מדברי האישה ובית הדין. לדברי האישה היא "שייכת לקהילה שלפני שיסכימו להשתדך איתי ילכו לשאול את הגר"ן קרליץ שליט"א". כדי להוכיח שהגט שניתן היה כשר היא מבקשת מבית הדין "לכתוב את הנימוקים לכפיה וכי". וזה הרבה יכול לעזור לי להוציא אותי בעז"ה סופית מהמצב בו אני נתונה".

¹³² ראו דברי ההסבר להצעת חוק שנועדה לשנות את לשונו של ס' 7 הנ"ל: הצעת חוק לתיקון פקודת הנישואין והגירושין (רישום) (עבירה על סידור נישואין וגירושין), התשע"ה-2015.

¹³³ תיק (י-ם) 977056/7 (לא פורסם, 9.5.2016). במקרה זה מנע ביה"ד הרשמי מבני זוג להינשא עד לביורר טיב הקשרים שהיו ביניהם טרם גירושיה של האישה, אולם הם עקפו את המכשול ונישאו באמצעות רבני העדה החרדית. וראו גם שטרנבך, לעיל ה"ש 54.

¹³⁴ תיק (נתניה) 886121/1 (לא פורסם, 4.5.2012).

¹³⁵ תיק (ב"ש) 1011498/1 (לא פורסם, 10.5.2015).

¹³⁶ עמ"ש (י-ם) 27253-02-17 (לא פורסם, 19.3.2017). עובדת היותו של האדם חרדי עולה ממקום מגוריו הנזכר בפסק הדין.

¹³⁷ להלן ליד ה"ש 156.

¹³⁸ ציון בוארון, שו"ת שערי ציון, ח"ג רסח (התשע"ה). הציטוטים מדברי האישה לקוחים מעמ' רסט, שם.

בית הדין נותן לה את מבוקשה וכותב פסק דין שכל כולו מיועד בעצם כדי למנוע ביקורת של גורמים רבניים שאינם קשורים לתיק. הוא מסיים את דבריו באיום הבא: "וכל המוציא לעז על הגט מכניס עצמו בחרם הקדמונים ובראשם רבינו תם זיע"א. 'והמטים עקלקלותם יוליכם ה' את פועלי האון, ושלוש על ישראל' [תהילים קכה 5]".¹³⁹ הדיין שכתב את פסק הדין התייחס למקרה זה גם במקום אחר, ובו נקט מילים חריפות יותר כנגד דיני בד"ק: "לפני כשלוש שנים הוציאו לעז חמור על גט שנמסר בביה"ד הגדול [...] והם מתוך גסות הרוח שבהם לא חשו לנפשם והמשיכו בהטלת הדופי בכשרות הגט".¹⁴⁰

העובדה שבתי דין פרטיים מסייעים בידי גברים, לרוב חרדים, לטעון שהגט שסודר עבורם בבית הדין הרשמי הוא 'גט מעושה' ופסול, עולה גם ממקורות נוספים. כך נדרש הרב צבי יהודה בן-יעקב מבית הדין האזורי בתל-אביב להוציא פסק דין חריג ובו, לאחר ציטוט ההלכה שאסור להוציא לעז על הגט, איום בנקיטת סנקציות לפי פקודת ביזיון בית משפט למי שיעז לעבור על הצו שהוציא בית הדין "האוסר הוצאת לעז או ערעור על הגט בכל דרך שהיא – בכתב או בע"פ – ובכל דרך שעשויה לגרום נזק או הטרדה כלשהי לאשה או למקורביה".¹⁴¹ הרקע לצו חריג זה הוא העובדה שהגבר, אשר טען כי נכפה שלא כדין לתת את הגט, ניסה לערב לטובתו דיניים בכירים בבד"ק אשר יקבעו כי הגט אכן פסול. אב בית דין נוסף בתל-אביב אשר סבל מהתערבותם של בתי דין פרטיים כנגד פסקי הדין שלו, הוא הרב חיים שלמה שאנן, אשר כיהן בעצמו בבית דין חרדי פרטי¹⁴² ובכל זאת לא נמנע מלמתוח ביקורת חריפה על התערבות זו.¹⁴³ הרב מציג כיצד התערבו דיניים פרטיים בפסקי דין שנתן, לרבות בדיני משפחה, ולזלו בבתי הדין הרשמיים וכינו את דיניהם "כולם אפסים", וחתמו "על פסקווייל נגד בית-הדין שלנו". לדבריו ישנם "עוד מקרים רבים [של ניסיונות התערבות בפסקי הדין הרשמיים, ע"ר] והדברים ידועים [...] עלינו להקפיד על כבודנו, אין לנו דבר נגד בתי דין פרטיים, אבל אם בתי דין פרטיים אינם מכבדים אותנו, וחושבים שהם מעלינו, ודאי שאין עלינו לעזור להם". ייתכן שהמשפט האחרון קשור לנסיבות שהביאו לשינוי המדיניות כלפי אישורי הגיטין של בד"ק.¹⁴⁴

יש להבין את בסיס טיעונם ההלכתי (וכאמור, איני טוען שבבסיס המחלוקת עומדים רק חששות הלכתיים 'טהורים') של בתי הדין הפרטיים כנגד דרכי הפעולה של אלה הרשמיים במקרים שונים של סידור הגט. ניתן לצייר זאת כטיעון של חשש מגיטין מעושים, טיעון המורכב משלושה נדבכים: 1. סמכויות האכיפה שנתנה המדינה לבתי הדין שלה, ובמיוחד היכולת לעצור גברים סרבנים ולאיים עליהם במאסר ממושך, עשויות להפוך את הגט ליגט מעושה;¹⁴⁵ 2. ישנם דיניים

¹³⁹ שם, בעמ' רעה. על חרם רבינו תם שלא להוציא לעז על גיטין ראו שולחן ערוך, אבן העזר, קנד כב; אברהם ריינר "תקנה, הלכה ומה שביניהן: הלכות גטין לרבנו תם כמראה חברתית" **תרביץ** פב 139 (התשע"ד).

¹⁴⁰ ראו דברי הרב בוארון בתיק פ"ת 0761-68-1 (לא פורסם, 22.7.2009). פסק הדין מופיע אצל דוד מלכא "התערבות בתי דין פרטיים בבתי הדין הרבניים" **כנס הדיינים – התשס"ט** 115, 143 (אברהם צבי שינפלד ושמעון יעקבי עורכים, התש"ע) (להלן: מלכא).

¹⁴¹ תיק (ת"א) 352036/24 (לא פורסם, 25.4.2013). עובדות המקרה הובהרו לי על ידי הרב בן-יעקב, בדואר אלקטרוני (13.3.2017).

¹⁴² ראו לעיל ה"ש 9.

¹⁴³ חיים שלמה שאנן "כבוד הדיין – לציבור, לבתי המשפט, לבתי דין פרטיים" **כנס הדיינים – התשס"ט** 106, 112–114 (אברהם צבי שינפלד ושמעון יעקבי עורכים, התש"ע).
¹⁴⁴ לעיל ה"ש 53.

¹⁴⁵ המקרה הנפוץ והקשה יותר הוא כמובן המקרה שבו הבעל מסרב לגרש את אשתו. עם זאת, ישנו גם מקרה שבו התערב דיין בבית דין פרטי וקבע כי אסור היה לביה"ד הרשמי לכוף אישה חרדית להתגרש ואסור היה לו לתת לבעלה היתר נישואין. ראו צבי גרטנר "תביעת נזיקין מאשה המסרבת לקבל גיטה" **פסקי דין בית יצחק** (התשע"ה). המקרה שעליו הוא מדבר נדון בהרחבה בתמ"ש (ת"א) 35371-02-10 **א.א.ל.ב. נ' ח.ב.** (פורסם בנבו, 11.10.2011).

רשמיים שאינם מהססים להשתמש בסנקציות גם במקרים שאינם 'קשים' מספיק כדי לאפשר בהם כפיית גט; ¹⁴⁶ 3. בתי הדין הרשמיים נתונים ללחץ חיצוני מעצם היותם בתי דין במערכת מדינתית. עליהם להתחשב בפסקי דין של בתי משפט, הם כפופים לביקורת בג"ץ, ואף מופעל עליהם לחץ לסדר גיטין בכפייה על ידי ארגונים אזרחיים שונים, כגון ארגוני נשים. כך, בית דין פרטי בירושלים שנכנס לאחרונה לתחום סידור הגיטין מציג את כלל הגיטין הרשמיים כבעייתיים גם מסיבות אלה:

[...] המשחיתים מהציבור הכללי ובתי דיניהם הרשמיים שהחלו לכרסם בקולות שלא שערום רבותינו כל גדולי הפוסקים מדורות עולם בעניני גיטין ככפיה במקומות שלא נפסק בשו"ע שיש לכופ; בסנקציות הפוסלות את הגיטין; בנקיטת מצווה להקל בעגונות שאינן במקום עיגון על פי הדין; בהטלת חובות כספיים על המגרשים לפי רוח החוק האזרחי המתחדש והמשתנה בלי שום עקרונות יציבים נגד ההלכה המקובלת בתורה ועוד (אשר תוצאות לחץ ממוני זה הן ריבוי וזירוז גיטין שלא בהסכמה כדן). כל זה מרוב לחץ התיקים המרובים הממתיינים בבתי הדין הכלליים וגם מחמת אימת התקשורת וארגוני הנשים והבג"ץ עליהם ועל התנהלותם.¹⁴⁷

אכן, במקרה ספציפי לא היסס בית דין זה לדון בבקשתו של גבר אלים שנשלח למאסר ונתן גט בבית הדין הרשמי, ולאחר מכן טען כי מדובר בגט מעושה.¹⁴⁸ הגבר אף "מציג מאמר של אחד מדייני ביה"ד הגדול שהשתתף בדיון הנ"ל, ובו הוא מקל ראש בכפיה על הגט".¹⁴⁹ לדבריו של בית הדין, אכן ישנם דיינים, ובכללם הדיין שכתב את המאמר הנזכר וזאת "כדי לרצות את ארגוני הנשים הריפורמיות", המסדרים גיטין פסולים ומסכנים בכך את "כל הישוב רחמנא ליצלן". בית דין נוסף, שככל הנראה הוקם לאחרונה (בד"ץ 'שערי שלום' מהעיר בית שמש), פרסם גם הוא בקיץ 2017 פסק דין חריף ביותר.¹⁵⁰ בית הדין כותב כי פנתה אליו 'קבוצת רבנים' והעלתה טענות חמורות כנגד כשרות גט שנתן בעל לאשתו. לדבריהם, בית הדין הרשמי כפה על הבעל לתת גט שלא כדין באיומי מאסר ותוך שהוא מסתמך על ראיות בעייתיות. יתר על כן, האישה לא הסכימה לוותר על זכותה לקבלת רכוש בניגוד להלכה, "על פי בג"ץ בבלי הידוע לשמצה", וכן על חוב מזונות שנוצר "כתוצאה מכך שהרימה יד בתורת משה רבנו ופנתה לבית משפט למשפחה".¹⁵¹ בית הדין אינו מהסס לפסוק בנושא זה ובתוך כך להביע את עמדתו על כלל בתי הדין הרשמיים ונחיתותם לבתי הדין הפרטיים:

---

¹⁴⁶ לדבריו של דיין א', רצונם של דיינים אזוריים להתקדם לבית הדין הגדול גורם להם לנסות לפתור תיקים קשים של עגינות גם בדרכים בעייתיות מבחינה הלכתית.
¹⁴⁷ לעיל ה"ש 11. וראו לעיל ליד ה"ש **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת.**, שם ציינתי בעיות נוספות שהוא מוצא בגיטין אלה.
¹⁴⁸ פסקי דין בדיני ממונות ובבירור יוחסין מבית דין ירושלים לדיני ממונות ולבירור יוחסין יד, תרע"ה (התשס"ט). הציטוטים בהמשך הפסקה לקוחים מעמ' תרע"ז.
¹⁴⁹ שם. ניתן לשער שהכוונה היא למאמר: שלמה דיכובסקי "דרך השיפוט הראויה בבתי הדין הרבניים" **תחומין** כח 19 (התשס"ח) ובפרט לעמ' 22–25, שם. לביקורת חרדית חריפה ביותר על מאמר זה ועל מאמרים ופסקי דין של הרב דיכובסקי העוסקים באכיפת פסקי דין לגירושין ראו יהושע זאב זנד **נתיבי השידוך** 581–648 (התשס"ט).
¹⁵⁰ פסק הדין, הנושא את התאריך כ"ו תמוז תשע"ז, פורסם באתר 'כל הזמן' תחת הכותרת "צו מניעה להיתר נישואין", goo.gl/v8QSaa.
¹⁵¹ הכוונה היא לאיסור ההליכה לערכאות של גויים. ראו לעיל ה"ש 91.

לאור טענותיהם של קבוצת הרבנים הנ"ל, המגובות במסמכים רבים [...] מחליט בזאת בית הדין לאסור על האשה מרת [...] שתחיה להינשא לשום אדם, וכן לאסור לכל אדם לישאנה, עד לבירור כשרות הגט בבית דין צדק שאינו מחויב להכרעות בג"צ, כגון בד"צ בני ברק של הגר"נ קרליץ או בד"צ חניכי הישיבות.¹⁵²

גם דייני בד"ץ ובד"ק חתומים על גילויי דעת חריפים השוללים באופן נרחב את כשרות הגיטין בבתי הדין הרשמיים. כמה מהם רוכזו בספר עב כרס שהופץ בשנים האחרונות בריכוזים חרדיים.¹⁵³ כך חתומים הרב נסים קרליץ ודיינים נוספים על גילוי דעת משנת 2012¹⁵⁴ הנושא את הכותרת: "דעת תורה – איסור הליכה לערכאות ולגורמי שלטון". בתי הדין הרשמיים אינם נזכרים שם במפורש, בניגוד לבתי המשפט, ההוצאה לפועל והמשטרה, אולם הסעיף הרביעי רומז אליהם בצורה ברורה למדי:

ד. בכל סכסוכים אישיים ומשפחתיים (ירושה וכדומה) חובה להתדיין רק בבתי-דין של יראים וחרדים, הדנים אך ורק ע"פ תורתנו הקדושה. וכתב החזון איש שם, שבי"ד שיסכימו לחוקי העמים או יחוקקו חוקים שלא כדין התורה אין זה בכלל פשרה, והרי הם מחללים את התורה [...].¹⁵⁵

כשנה לאחר מכן נאמרים הדברים בצורה מפורשת יותר.¹⁵⁶ בתמוז תשע"ג הוציאו שלושה מדייני בד"ק גילוי דעת נגד כפיית גט, הפותח בכך "שהתרבו לאחרונה גיטין פסולים מדאורייתא הגורמים איסור אשת איש וריבוי ממזרים". לדבריהם מדובר הן על מקרים שבהם יש איומי מאסר והן על מקרים שבהם יש 'אונס ממוין', כמו במקרה של "אשה הפונה בתביעה שלא כדין נגד בעלה, כתביעת כספים, מזונות, חלוקת רכוש וכדומה, ובתמורה לביטול התביעה, הבעל מסכים לתת לה גט". ברור שהדבר מכוון כנגד בתי הדין הרשמיים אשר מלבד הסנקציות שהם רשאים להטיל, הם גם מחויבים לפסוק בעצמם בענייני רכוש על פי חוק יחסי ממון שכמובן אינו תואם להלכה,¹⁵⁷ וגם מנהלים דיון בגט כאשר הנושאים הנלווים לתביעת הגירושין מתבררים בבית המשפט לענייני משפחה, מה שכמובן עלול לקפח את זכויותיו של הבעל על פי ההלכה.¹⁵⁸ אכן, לאורך שנים טוען הרב משה

¹⁵² על בית דין פרטי זה ראו לעיל ה"ש 9.

¹⁵³ **משפטי ישראל: איסור הליכה לבתי משפט ולבתי הדין הרבניים הפועלים לפי חוקי המדינה** (התשע"ג) (להלן: **משפטי ישראל**). ספר זה מכיל מאות עמודים של טיעונים חריפים כנגד בתי הדין הרשמיים ופסקי הדין שלהם. ספר זה בעייתי ביותר וספק מה הייתה השפעתו. ככל הנראה, מחברו – ששמר על עילום שם – היה סרבן גט בעצמו ופעל ממניעים שאינם לשם שמיים בלבד. כך אמרו לי הרב בן-יעקב (לעיל ה"ש 38) וכן הדיין ב'. ראו עוד: אסף אשכול **קונטרס אויבנו פלילים** 18, ה"ש 56 (התשע"ה). הספר הותקף באופן חריף על ידי דיין ביה"ד הגדול, הרב אברהם שרמן במאמרו שנתפרסם ללא כותרת בספר **משנת יוסף** 149, 189–199 (יהודה בן דוד עורך, התשע"ו). עם כל זאת, הרב שרמן לא טוען שגילויי הדעת של דיינים פרטיים חשובים המופיעים בספר זויפו. אכן, חלקם פורסמו גם במונות אחרות. לגבי הרב שרמן ראו גם להלן ליד ה"ש **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת..**

¹⁵⁴ **משפטי ישראל**, שם, בעמ' 9.

¹⁵⁵ שם.

¹⁵⁶ שם, בעמ' 6. ראו גם קונטרס "לא יבא ממזר בקהל ה'" (ללא שם מחבר, מקום ושנה). עותק שמור אצלי.

¹⁵⁷ לעיל ה"ש 93.

¹⁵⁸ רוב מוחלט של התביעות הנלוות לגירושין מתבררות היום בבתי המשפט למשפחה ולא בבתי הדין. לא מיותר לציין כי בעבר טענו גם דיינים חשובים בבתי הדין הרשמיים כי תביעת מזונות בבית המשפט עלולה לפגום בכשרות הגט, ואף כי ביה"ד צריך להימנע מלסדרו. לכל האמור כאן ראו עמיחי רדזינר "לא המדרש עיקר אלא המעשה: על סידור גיטין לאחר תביעות נזיקין ועל מדיניות הפרסום של הפסיקה הרבנית" **משפטים** מה 5, 62-67 (2015) (להלן: רדזינר "על סידור גיטין").

שטרנבוך מהבד"ץ כי תביעת מזונות בבית המשפט עלולה להביא ליגט מעושה.¹⁵⁹ לגילוי הדעת של דייני הבד"ק מתשע"ג נוספו שני קטעים, ותחתם חתימות של רבנים בכירים ביותר, כגון הרב קרליץ, הרב חיים קנייבסקי, הרב שמואל אויערבך והרב שמואל ואזנר. נאמר בהם כי יש ללכת "רק לבתי דינים החרדים לדבר ה', ולא ללכת ל'בתי-דין'¹⁶⁰ המושפעים מחוקי הערכאות שבמדינה", וכי "חובה על הנצרכים לכך, ללכת רק לבי"ד שאינו מושפע כלל מפסקי הערכאות, ואף אם כרוך בזה שלצורך הרישום בשלטונות יצטרכו גט נוסף". גילוי דעת זה התפרסם בשנית בשנת תשע"ז ונוספו לו חותמים נוספים, בהם רבנים שוודאי אינם שייכים לאגף הקיצוני של היהדות החרדית.¹⁶¹

גם אם, כאמור, הרוב המוחלט של בני החברה החרדית מתגרשים במערכת הרשמית, עדיין לא ניתן להקל ראש במשמעות החמורה של גילויי הדעת הללו מטעמים של דיינים בכירים ביותר בעולם החרדי. אכן, גם אם בפועל לא היו מקרים רבים של הטלת ספקות בכשרות הגיטין הרשמיים, הרי שגילויי הדעת למעשה 'מזמינים' גברים שמסיבות של סחטנות, נקמנות או סיבות אחרות מעוניינים להטיל ספק בכשרות הגט שנתנו ובכך להטיל אימה על נשותיהם לשעבר. מעבר למקרים שזכרו בראש תת-הפרק דנן, התפרסמו מקרים אחרים שבהם נעשה שימוש בבתי דין פרטיים למטרה כזו. כך, במקרה שבו ברח סרבן גט לארה"ב ושם נתן גט שלאחר מכן נטען כי הוצא ממנו באלימות.¹⁶² הגט אושר בבית הדין הרשמי (לטענת המערערים, "כנראה בלחץ 'מחלקת העגונות' של הרבנות הראשית"). או אז פנו מקורבי הבעל לשורה של בתי דין פרטיים, בהם בד"ץ ובד"ק, וכולם קבעו שהגט אינו שווה מאומה. יתר על כן, לאחר שנישאה האישה בשנית, יצא גילוי דעת נוסף (הנושא את התאריך טבת התשע"ד), בחתימת דייני בד"ק, בית הדין של הרב ואזנר ובית דין פרטי נוסף המודיע כי מכיוון שהיתרה של האישה פסול, וניתן על ידי "אנשים חטאים ומשוחזים עוקרי התורה והדת, ובראשם חבר הפושעים של 'הרבנות הראשית לישראל'", הרי שהאישה חייבת לצאת מבעלה השני, ואם יהיו להם ילדים הרי שהם ייחשבו לממזרים.

ייתכן שהמקרה הידוע ביותר הממחיש את המאבק שבו אנו עוסקים, כמו גם את מצוקתם של הדיינים הרשמיים והעובדה שחלק מהם חוששים לצאת כנגד בתי הדין הפרטיים, הוא המקרה הבא.¹⁶³ מדובר היה בגבר חרדי שסירב לתת גט זמן רב אף שהתקיימו כנגדו עילות גירושין חמורות הכוללות אלימות פיזית ונפשית.¹⁶⁴ לאחר הליכים מרובים החליט בית הדין האזורי בפתח תקוה להפעיל כנגדו סנקציות. הבעל פנה לבד"ק וזה ניהל מעין הליך גירושין מקביל וקבע כי הבעל אינו חייב לתת גט לאשתו, משום שהוא מתנה את הגט בתנאים כלכליים סבירים שעל האישה להיענות להם אם היא רוצה לקבל את גיטה.¹⁶⁵ בית הדין האזורי דחה את פסקו של בד"ק תוך שהוא מותח עליו ביקורת חריפה, ואף החמיר את הסנקציות והטיל מאסר על הבעל, דבר שהביא אותו לתת

¹⁵⁹ למקורות ראו רדזינר "על סידור גיטין", שם, בעמ' 62, ה"ש 249.

¹⁶⁰ הגרשיים במקור. הכוונה כמובן לטעון כי המוסדות הללו מכנים עצמם בשם 'בית דין' אך אינם ראויים לתואר הלכתי זה.

¹⁶¹ משה ויסטוך "חשיפה: גילוי הדעת שמכרזו מלחמה על בתי הדין הרבניים" **כיפה** goo.gl/S81Npn6, 7.2017.

¹⁶² תיאור המקרה וגילויי הדעת הרבים שיצאו כנגד כשרות הגט מובאים בקונטרס, לעיל ה"ש 156. אתרי האינטרנט החרדיים עסקו רבות בפרשה זו. ראו למשל goo.gl/v7UBmc.

¹⁶³ את התיאור המפורט ביותר שלו פרסם הדיין הרשמי שעסק בתיק זה, ובו הובאו פסקי הדין בפרשה זו. ראו מלכא, לעיל ה"ש **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת**. לתיאור המקרה מן הצד של בד"ק ראו יהושע זאב **זנד בניית הבית 599-656** (התשע"ב); **עם לבדד ישכון 546-556** (מכון עם לבדד, התשע"ד).

¹⁶⁴ ראו אחד מפסקי הדין הראשונים בענייננו: תיק (פ"ת) 1-4927-21-1 (לא פורסם, 13.7.2005).

¹⁶⁵ מלכא, לעיל ה"ש **שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת**. בעמ' 133, 135. על יכולתו של בעל המחויב בגט להתנותו בתנאים כאלה ואחרים, גישה שמקובלת גם ברבים מבתי הדין הרשמיים, ראו עמיחי רדזינר "מעגנת את עצמה": על התניית מתן הגט ועל חדשנות הלכתית "ספר מנחם אלון" (עתיד להתפרסם).

גט.¹⁶⁶ או אז התברר כי ככל הנראה תכנן הבעל לתת גט אך ורק כדי להשתחרר ממאסרו, ולאחר מכן לטעון כי הגט שנתן היה מעושה ולכן חסר תוקף.¹⁶⁷ לבית הדין הגיע מכתב מבד"ק שבו נכתב כי הגט בטל ומבוטל, ואם האישה תינשא הרי שבניה יהיו ממזרים, על מכתב זה חתמו גם הרבנים קרליץ, קנייבסקי, אויערבך ושטרנבוך. לאחר מכן נשלחו עוד שני מכתבים המדגישים "שכבר הורו גדולי הפוסקים" כי מדובר בכפייה שלא כדיון, האישה היא אשת איש ובניה עתידים להיות ממזרים.¹⁶⁸ בית הדין הגיב בצורה חריפה ביותר כנגד ההתערבות של בד"ק שלדבריו כלל אינו מודע לעובדות שבתיק. הגדיל לגנות אב בית הדין האזורי, הרב ציון בוארון, שכינה את דייני בד"ק: "אנשים ריקים מתורה ויראת שמים", וטען שכל מטרתם היא הכפשת בתי הדין הרשמיים ומלחמה בהם ואין להם כל עניין אמיתי בשאלת כשרות הגט. לדבריו, לא מדובר במקרה הראשון, אולם בתי הדין חששו עד כה להתעמת עם דייני בד"ק. כעת, נדרשת לדבריו המערכת הרשמית "לטכס עיצה כיצד לבלום את המעשים הנלוזים והחמורים האלה".¹⁶⁹

אולם מקרה זה מעלה כאמור בעיה נוספת. בעת שהגיע התיק לבית הדין הגדול, חשש אחד מדייניו, הרב אברהם שרמן, להתעמת עם דייני בד"ק ולא גיבה את בית הדין האזורי. לדבריו: "כל עוד שהמחלוקת בין בתי הדין וחכמי התורה לא תפסק, אפילו אם ביה"ד דפ"ת יבצע את פסק דינו והבעל יתן גט פיטורין מתוך כפיה שלא להיכנס למאסר, עדיין בפועל האשה לא תשתחרר מעגינותה".¹⁷⁰

דייני האזורי נדהמו מגישה זו וכתבו שהרב שרמן בעצם מעודד סרבני גט להביא חוות דעת מבתי דין פרטיים ובכך לשתק את עבודת בתי הדין הרשמיים ולמנוע מהם לסייע לעגונות.¹⁷¹ עוד הציע הרב שרמן הצעה, שאותה מגדיר בית הדין האזורי הצעה שאינה מעשית ואינה נכונה הלכתית, ולפיה יש להעביר את המקרה להכרעת "גדולי פוסקי ומורי ההוראה שבדור",¹⁷² ובכך למעשה לעקר את סמכותו של בית הדין הרשמי אשר הוא מכהן בערכאה הגבוהה שלו(!).

מדוע פעל כך הרב שרמן? הוא עצמו ענה על שאלה זו, באותו כנס שבו נשא הרב מלכא את דברי הביקורת שלו.¹⁷³ נאמן לשיטתו שלפיה בית הדין הרשמי כפוף ליגדולי ישראל (ובכללם הרב נסים קרליץ),¹⁷⁴ הוא קובע כי במקרים שבהם יש מחלוקת בעניין החמור של כפיית גט שיש לו "השלכה לכל כרם בית ישראל, לשמירתו מפני התרת אשת איש לעלמא בגט מעושה", בית הדין הרשמי חייב להכפיף עצמו "לפסיקתם של גדולי ופוסקי דור".

במילים אחרות, הרב שרמן לא רק שאינו מונע את התערבותם של בתי הדין הפרטיים, אלא אף מעניק לה גושפנקה, לפחות בדיעבד. כפי שציין הרב מלכא, גישה זו עלולה לעודד סרבני גט לפנות לסיועם של בתי דין פרטיים, ולהסתייע בהם להוצאת לעז על גיטי בית הדין הרשמי. כפי שראינו, מקרים כאלה בהחלט אירעו בציבור החרדי.

¹⁶⁶ מלכא, שם, בעמ' 147.

¹⁶⁷ שם, בעמ' 151.

¹⁶⁸ שלושת המכתבים פורסמו במשפטי ישראל, לעיל ה"ש 153, בעמ' שסו-שסז. בעמ' שסח מופיע מכתב נוסף של הרב קנייבסקי הממוען לביה"ד האזורי ומזהיר אותו מפני סידור הגט.

¹⁶⁹ מלכא, לעיל ה"ש שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת, בעמ' 154-155.

¹⁷⁰ שם, בעמ' 115-116.

¹⁷¹ שם, בעמ' 117.

¹⁷² שם, בעמ' 158.

¹⁷³ אברהם שרמן "סמכותם היחודית של גדולי הדור ופוסקיו בעניני גירות ועגונות" **כנס הדיינים** – התשס"ט 164 (אברהם צבי שינפלד ושמעון יעקבי עורכים, התש"ע).

¹⁷⁴ שם, בעמ' 167-168. מדובר באחד מפסקי הדין שבהם קבע הרב שרמן שיש להטיל ספק בגיורים של בתי הדין המיוחדים לגיור, משום שדייניהם אינם מציינים ליגדולי הדור, ראו לעיל ה"ש 70. בכוונתי לשוב ולעסוק בגישתו של הרב שרמן במקום אחר.

דברי סיום

במאמר זה הצגתי את מערכת היחסים המורכבת שבין בתי הדין הרשמיים לבין בתי הדין הפרטיים. העובדה שדין הנישואין והגירושין בישראל הוא דין דתי אינה מאפשרת לקבוע אפירורית שאין תוקף לגט שנעשה על פי ההלכה בבית דין שאינו רשמי, וגם נקיטת סנקציות פליליות כנגד בתי הדין הפרטיים לא נראית סבירה במיוחד. זאת ועוד, חלק מן הדיינים הרשמיים משתייכים לעולם החרדי והמחיר שהם עלולים לשלם אם יצאו כנגד דייני בתי הדין הפרטיים גבוה למדי, מה גם שחלקם מעריכים את מעמדם ההלכתי של הדיינים הפרטיים ולא ירצו לצאת נגדם.¹⁷⁵ עם זאת, דומה שלא ניתן להשלים עם התופעה של הטלת ספק בכשרותם של גיטין שניתנו בבתי הדין הרשמיים, ומן הראוי שרשויות המדינה תטפלנה בחומרה במקרים אלה, למשל באמצעות הכלי של ביזיון בית משפט.¹⁷⁶

מובן שגם הפתרון הקיים היום כדי לקבל הכרה רשמית בגיטין הפרטיים – ולפיו המתגרשים בבד"ץ נדרשים לאישור בית הדין הגדול והמתגרשים בבד"ק נדרשים לגט נוסף – אינו אהוד על גורמים שונים בעולם החרדי, מכיוון שהוא עדיין משדר מעין עליונות של בית הדין הרשמי על פני זה הפרטי ומחייב אנשים שאינם מכירים בו להופיע בפניו. לא נתפלא אם כן למצוא גורמים בעולם החרדי המשתוקקים להפרדת דת ממדינה. כך הרב לוי המציג את המצב בגולה כטוב מזה ש'בגלותנו' בארץ ומשווה את הליך הגירושין בבתי הדין הרשמיים לזה שבבתי המשפט בחו"ל, לא פחות:

ואף אם במצב החוקי הנוכחי בגלותנו במדינה אין הרשויות החילוניות מאשרות את נפקות הגיטין של בתי הדין הנפרדים, ועדיין יש אילוץ לערוך גט נוסף שיהיה חוקי לרישום המצב האישי בת"ז ובמשרד הפנים, ראוי לא להתעצל בזה למרות הטורח שנדמה בכפילות לכאורה ולערוך מלכתחילה שני גיטין הראשון בבית דין פרטי שמקפיד על כל תג בהלכה להתגרש בו לפי דין השו"ע, והשני בב"ד ממשלתי לצאת כורח החוק, ולנהוג כאחינו שומרי המצוות בתפוצות הגולה במדינות שיש הפרדת דת מהמדינה אשר רגילים לערוך פירוד אזרחי בערכאות בנוסף ובנפרד מהגט ההלכתי.¹⁷⁷

רב מבני ברק, המוגדר 'אחד מחשובי האברכים העוסקים בענייני יוחסין', כותב בעניין זה לחה"כ ישראל אייכלר; הרב מפרט, מנקודת מבטו, את העימות בין בית הדין בפתח תקוה לבין בד"ק שתואר בסוף הפרק הקודם, ומסיים את דבריו כך:

הפתרון המועדף [של הבעיה הכללית הנ"ל] הוא פתיחת שוק בתי הדין האורטודוקסיים ונתינת גושפנקא חוקית לכל המתעסקים בענף זה [...] במילים נרדפות: לבטל את מונופול הרבנות [...] מבלי לכוף את בתי הדין החרדיים לקבל אישור על כל מסמך מהרבנות הראשית – דבר שלוקח אותנו כבני ערובה בידיהם, בולל את הציבור החרדי עם הציבור הכללי. ואוחז בגרון את ראשי אבות בתי הדין החרדיים כקלף מיקוח לבל יתריעו גדולי ישראל על מעשיהם הבלתי הלכתיים.¹⁷⁸

¹⁷⁵ לדעתי כך ניתן גם להבין את התעלמותם של חלק מן הדיינים הרשמיים מן ההוראה של נשיא ביה"ד הגדול ולפיה הם אינם יכולים לאשר גיורים פרטיים על דעת עצמם. ראו דו"ח מבקר המדינה, לעיל ה"ש 31, בעמ' 193–194. שמא לא מקרה הוא שבראש ההרכבים שיצאו כנגד גיורי בד"ק, לעיל ה"ש 134–135, עמדו דיינים מהציונות הדתית.

¹⁷⁶ כפי שעשה הרב בן-יעקב, לעיל ה"ש 141.

¹⁷⁷ לעיל ה"ש 11, בעמ' 9–10.

¹⁷⁸ עם לבדד, לעיל ה"ש 163, בעמ' 551.

כותב המכתב מודע לכך שדבריו מציעים למעשה שיתוף אינטרסים בין החרדים לבין גורמים ליברליים השואפים גם הם לבטל את מונופול הרבנות אם כי מסיבות כמעט הפוכות. הוא מבין שחברי הכנסת החרדים לא יוכלו לתמוך בהצעות 'חילוניות' אלה ב"קום עשה" כלשונו. מנגד, לא ניתן לדעתו להכחיש את הרווח שבביטול המונופול ולכן לדבריו, "הנדרש מחברי הכנסת שלנו, הוא רק להבליג ולא לקלקל". ודוק, אין מדובר כאן בכותב מן העדה החרדית השולל לחלוטין את קיום המדינה, אינו משתתף בבחירות וממילא לא יעלה על הדעת כי ינקוט ביטוי כדוגמת "חברי הכנסת שלנו".

עם זאת, דומני שלא יעלה על הדעת כי חברי הכנסת החרדים, וכלל המיינסטרים החרדי, יתנו יד להחלשת מונופול הרבנות. גם אם הם ובני ביתם אולי יעדיפו לנהל את ענייניהם בבתי הדין הפרטיים, הם לא יתנו יד למהלך שיאפשר את "פתיחת שוק בתי הדין" כך שגם בתי דין שאינם חרדיים, למשל מן הציונות הדתית, יוכלו לסדר גיטין.¹⁷⁹ זו גם הסיבה לכך שחברי הכנסת החרדים עמדו בראש המתנגדים לשינוי החקיקה מ-2013 המכונה 'חוק צהר' (על שם הארגון הציוני-דתי שהיה אחד ממניעיו של תיקון זה), שקבע כי ניתן להירשם לנישואין בכל מקום בארץ.¹⁸⁰ אין צורך לומר שמנגד הם כמוכן תומכים נלהבים בקיום לשכות פרטיות חרדיות לרישום נישואין, למרות העובדה שהן מבצעות רישום נישואין לחרדים שכלל אינם גרים במקום פעילותן.¹⁸¹

צורת חשיבה זו מסבירה גם את התגובה, שיהיו שיראו כמפתיעה, של חברי הכנסת החרדים לאחר החלטת בג"ץ שקבעה כי גיורי בד"ק יוכרו לצורך חוק השבות.¹⁸² לדבריהם, הם יפעלו לחקיקת חוק עוקף בג"ץ שימנע הכרה בגיורים 'פרטיים'.¹⁸³ מדוע? הרי מדובר בגיורים של בית דין שהם ללא ספק מעריכים ביותר! את התשובה ניתן למצוא בעיתון הזרם המרכזי של הציבור החרדי-ליטאי: **יתד נאמן**. ביום שלאחר מתן פסק הדין הסביר מאמר פרשנות תחת הכותרת הראשית כי המטרה האמיתית של בג"ץ היא "להרוס את הגיור, להכשיר את 'גיורי' צוהר ולסלול דרך לגיורי רפורמי, בתעלול מסוכן. הוא לא בא בכוח, אלא כביכול להכשיר אח הבד"צים החרדים, בחיך נעים".¹⁸⁴ גם בגיליונו הבא שב העיתון לעסוק בנושא. ההסבר שלו לכך שאין לראות ולו בדל קרן אור בהחלטת בג"ץ מאיר עיניים, ומהווה ביטוי יפה לתמונת העולם של בתי הדין הפרטיים שעלתה במאמר זה:

אין ספק שהכרתה של הערכאה הארכאית הזו [=ביהמ"ש העליון, ע"ר] בחוקיותם של גיורי בתי הדין הפרטיים החרדים, גרפה לפרצי צחוק, גיחוך ולעג בעיני כל מי שמעט שכל בקדקודו: וכי בתי הדין הדנים ע"פ דיני תורה זקוקים להסכמתה של "שפחה כי תירש גבירתה"¹⁸⁵ [...] האם מישהו פעם ביקש מהם איזושהי הכרה? ובכלל האם מי

¹⁷⁹ על קריאה ליוזמה להקמת בי"ד כזה, ראו למשל יונתן בן הראש "בית דין אלטרנטיבי – האומנם?!" **דעות** 34 (התשס"ח); "צהר" לרבנות אחרת" **מקור ראשון** 27.5.2011.
¹⁸⁰ סי' 2 לפקודת נישואין וגירושין. ראו דברי הח"כים החרדים בדיון על הקריאה השנייה והשלישית של חוק זה: דברי הכנסת מיום 28.10.2013, בעמ' 90 ואילך.
¹⁸¹ ראו דו"ח מבקר המדינה, לעיל ה"ש 31, בעמ' 208–209. וראו דברי סגן השר בן-דהן בתשובתו לביקורת של חברי הכנסת החרדים בדיון הנזכר בהערה הקודמת, בעמ' 116–118.
¹⁸² לעיל ה"ש 7.

¹⁸³ חיים לב "החרדים מבטיחים: נחוקק חוק עוקף בג"ץ" **ערוץ 7** 7.4.2016. goo.gl/cZdzAn.
¹⁸⁴ "חיבוק" ערמומי וחונק" **יתד נאמן** 1.4.2016, 6. הגרשיים במקור והם כמוכן מלמדים מה חושב העיתון על גיורים פרטיים שאינם חרדיים.
¹⁸⁵ השימוש בפסוק זה כלפי מערכת השיפוט הישראלית נעשה בידי הרב יחזקאל סרנא. ראו הנ"ל, "על העצמאות" **אחר האסף: מאסף זכרון לאדוננו... רבי יחזקאל סרנא תשא, תשה** (נפתלי מנחם קרביץ עורך, התשל"א).

שבא להתגיייר בבית דין של רבנים מומחים, הפוסקים אך ורק על פי שולחן ערוך והוסמכו על ידי גדולי ופוסקי הדורות [...] מעיף את מבטו כלל ועיקר לאשרור מעשיהם, בידי נציגיו הרעשניים של חלק זנית, אבר מדולדל, בעם אליו הם כמהים להצטרף? כלום "חוק השבות" מעניין כזה אדם? [...].¹⁸⁶

מאמר זה נפתח בזיהויו של הבד"ץ עם כשרות המזון דווקא. יפה אולי לסיים בדברים שכתב אחד ממורי הצדק של 'העדה החרדית' בבואו להציג את החיוב להתגרש בבתי דין פרטיים דווקא:

ובעת כזאת יאמר נא ישראל מה ערך להגט שיוצא מרבניהם [של בתי הדין הרשמיים, ע"ר] שהם תחת כפיה מכופרים שהוא כערכאות גויים ממש – שגם אם הוא נעשה ע"פ דין תורה, עדיין הגט פסול, ואם גם נעשה שלא כדין, אפילו ריח הגט אין בו [...] ורוב הציבור החרדי שלא יכניסו לפיהם שום דבר 'בהכשר רבנות' רק בהכשר המהודר ביותר, בעניינים חמורים אלו אינם יודעים מאומה – והולכים 'לרבנות'!!¹⁸⁷

---

¹⁸⁶ "שיפוט פרטי" יתד נאמן 3.4.2016, 13. מובן שהכותב ידע היטב כי התשובה לשאלות בסוף הקטע היא חיובית, הרי אותם מתגיירים הם אלה שפנו לבג"ץ... אולם מובן שחשובה לו הצגת ההשקפה החרדית ולא העובדות הפשוטות.

¹⁸⁷ מכתב מהרב משה זאב זורגער, משפטי ישראל, לעיל ה"ש 153, בעמ' שפז. כמה גורמים שעומים שוחחתי ציינו שהשוואה דומה עושים חלק מדייני בד"ק.